

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΑΝΙΑΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
Α.Μ. 5980179

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ
ΣΤΟ ΑΟΥΕΡΜΠΑΧ-ΜΠΕΝΣΧΑΪΜ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ
(1944-1945)

ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ «ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΕΛΘΟΝ»
ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΛΕΚΤΟΡΑΣ Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Έλληνες καταναγκαστικοί εργάτες στη Γερμανία.....	3
2. Εισαγωγή.....	4
2.1 Η εταιρεία Χάυμαν, στο Μπενσχάιμ-Άουερμπαχ.....	5
2.2 Επιζώντες στην Ελλάδα, πρόσκληση στη Γερμανία.....	6
3. Η εργασία: υλικό και συνεντεύξεις.....	7
4. Καταναγκαστική εργασία στο Άουερμπαχ-Μπενσχάιμ: μια βουβή ιστορία.....	8
5. Το σώμα της αφήγησης.....	11
6. Γιώργος Παπουτσάκης και Βίκτωρας Σκούφαλος: Δύο ιστορίες ζωής.....	12
7. 1992-2003: Τα ταξίδια.....	22
8. Οι γερμανικές αποζημιώσεις.....	25
9. Ομάδες, Κλίκες και συγκρουόμενες αφηγήσεις.....	26

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Η γραπτή μαρτυρία του Βίκτωρα Σκουφαλου (μέσα της δεκαετίας του '90).....	31
2. Η γραπτή μαρτυρία των 3 Ελλήνων που κατέθεσε ο δρ. Μπένσελ στην ομάδα εργασίας του Άουερμπαχ.....	35

Ένα πρωί ξημέρωμα Πέμπτη κατηραμένη
τσολιάδες μας μαζέψανε εις την Οσία Ξένη
και μας επαράδωσαν εις το Χαϊδάριο
γούλες, καρότα, λάχανα αυτό είναι το φαί μας
υπομονή αδέρφια μας ζυγώνει η Λευτεριά!
(το τραγούδι του τούνελ, Άουερμαχ 1944-'45)

1. Έλληνες καταναγκαστικοί εργάτες στη Γερμανία

«Χάρη στην χρησιμοποίηση εκατομμυρίων εργατών/τριών από τις κατεχόμενες χώρες και παρ' όλους τους βομβαρδισμούς η πολεμική βιομηχανία της Γερμανίας έφτασε στην ακμή της το 1944 και γνώρισε κάμψη μόνο από το Γενάρη του 1945 κατά 20%»¹.

«Πριν τον διορισμό του Ζάουκελ² (ως Πληρεξούσιου για την Εργασία), οι προσπάθειες του άξονα να προσελκύσει Έλληνες εργάτες στο εξωτερικό είχαν αποτύχει οικτρά. Σύμφωνα με το OKW (αρχηγείο της Βέρμαχτ) από τους 3,5 εκατομμύρια εργάτες που απασχολούνταν στο Ράιχ τον Οκτώβριο του 1941 μόνο 550 ήταν Έλληνες!

(...) Τον Ιανουάριο του 1942 η Επιτροπή Στρατολόγησης Ελλήνων Εργατών για Εργασία στην Αλλοδαπή άνοιξε το γραφείο της στη Θεσσαλονίκη για αιτήσεις από ενδιαφερόμενους εργάτες. Όταν ανταποκρίθηκαν 15-20 άτομα, η γερμανική στρατιωτική αρχή διέταξε πολιτική επιστράτευση και διέδωσε τη φήμη ότι όσοι θα περίμεναν ώσπου να τους επιστρατεύσουν θα στέλνονταν στο ρώσικο μέτωπο ως βοηθητικοί εργάτες. Υπήρχαν όμως και κίνητρα, καθώς υπόσχονταν στους Έλληνες εργάτες υψηλούς μισθούς και έξοδα μεταφοράς για τις οικογένειές τους. Στον ελληνικό τύπο εμφανίστηκαν γράμματα που υποτίθεται πως ήταν από εργάτες στη Γερμανία, τα οποία εγκωμιάζαν την αφθονία τροφής, μπίρας και ιατρικής μέριμνας. Στα τέλη του 1942 γύρω στους 10.000 Έλληνες αναφέρονται ως εγγεγραμμένοι στην Επιτροπή. Ανάμεσά τους εργάτες από την Αθήνα, την Πάτρα και τη Θεσσαλονίκη.(...) Μολονότι οι αριθμοί ήταν πολύ υψηλότεροι από το επίπεδο του προηγούμενου χρόνου, υπολείπονταν από τους 30.000 που περίμεναν να συγκεντρώσουν οι αρχές. (...)

Η απροθυμία των Ελλήνων ήταν φανερή σε όλα σχεδόν τα επίπεδα. Οι δημόσιοι υπάλληλοι του ελληνικού υπουργείου Εργασίας δεν ήθελαν να στρατολογούν για τη Γερμανία, αναγκάζοντας έναν από τους εκπροσώπους του Ζάουκελ να έρθει στην Ελλάδα να επιστατήσει ο ίδιος την καμπάνια. Οι Έλληνες εργάτες που καλούνταν στο γραφείο του για εξέταση, ώστε να εξακριβωθεί ποιο ήταν το καλύτερο είδος δουλειάς που θα μπορούσαν να τους αναθέσουν, δήλωναν άγνοια κάθε τέχνης, άλλοι δήλωναν ορθά-κοφτά ότι δεν ήθελαν να αφήσουν την Ελλάδα για να δουλέψουν στον Άξονα. Στα τέλη του χρόνου η επιστράτευση καταργήθηκε. Στις αρχές του 1943 ύστερα από φήμες ότι οι Γερμανοί σκόπευαν να καταφύγουν στην αναγκαστική πολιτική επιστράτευση, μαζικές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας και απεργίες συγκλόνισαν την Αθήνα και υποχρέωσαν την κυβέρνηση του Λογοθετόπουλου να διαψεύσει ότι υπήρχε καν τέτοια ιδέα.

(...) Στα τέλη του 1943 από τους 5,4 περίπου εκατομμύρια αλλοδαπούς εργάτες που απασχολούνταν στο Ράιχ μόνο 11.000 ήταν από την Ελλάδα. Πολλοί από εκείνους

¹ Speer Albert, *Inside the Reich*, Avon Books N.Y.- Βασιλείου Μιχάλη, *Αποστολή στο Μπίμπλις*, εκδ. Ποντίκι 1998

² Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της κατοχής*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1994

που είχαν φτάσει με προηγούμενες μεταφορές είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα με άδεια και είχαν μείνει εκεί. Τον επόμενο χρόνο τα SS άρχισαν να συγκεντρώνουν πολίτες στις ελληνικές πόλεις ώστε να αντιμετωπίσουν την έλλειψη εθελοντών».

2. Εισαγωγή

Πέμπτη 17 Αυγούστου 1944.

Μπλόκο της Κοκκινιάς. Τα Τάγματα Ασφαλείας απέκλεισαν την περιοχή και συγκέντρωσαν τους άντρες άνω των 15 ετών στην πλατεία της Οσίας Ξένης. Μερικοί γνωστοί στους ταγματασφαλίτες για την αντιστασιακή τους δράση βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν επιτόπου προς παραδειγματισμό, άλλοι στάλθηκαν προς εκτέλεση και ο μεγάλος όγκος του κόσμου, χιλιάδες κοκκινιώτες, οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο των SS στο Χαϊδάρι.

Μετά από λίγες μέρες, και δυο μήνες πριν την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα, ξεκίνησε η τελευταία αποστολή Ελλήνων αιχμαλώτων-καταναγκαστικών εργατών στη Γερμανία.

Από την αποστολή αυτή ένα μικρό μέρος, περίπου 130 άτομα, αποβιβάστηκαν στην περιοχή των πόλεων Μπένσχαϊμ και Άουερμπαχ στην Έσση και εργάστηκαν στη πολεμική βιομηχανία της εταιρείας Χάουμαν, ενώ οι περισσότεροι κατέληξαν στο στρατόπεδο του Μπίμπλις όπου εργάστηκαν στην κατασκευή στρατιωτικού αεροδρομίου και άλλοι στο Χανάου.

Οι όμηροι του Άουερμπαχ εργάστηκαν επί 8 μήνες στην κατασκευή ενός προφυλαγμένου εργοστασίου μέσα σε ένα υπόγειο νταμάρι, μέσα στο βουνό. Δεκαπέντε τουλάχιστον έχασαν τη ζωή τους εκεί και θάφτηκαν σε ομαδικό τάφο έξω από τη μάντρα του νεκροταφείου του Άουερμπαχ.

«Στις αρχές του 1987³ μια ομάδα Ελλήνων μαθητών κάνει μια εκδρομή. (Σε ένα παιχνίδι) χρησιμοποιεί ένα ερωτηματολόγιο που έχει προετοιμάσει μια άλλη ομάδα. Μια ερώτηση είναι: “πόσοι Έλληνες βρίσκονται θαμμένοι στο νεκροταφείο του Άουερμπαχ;”. Οι νέοι πιστεύουν ότι πρόκειται για ερώτηση-παγίδα μέχρι που ανακαλύπτουν μια πέτρα δίπλα στη μάντρα του νεκροταφείου όπου ανάμεσα σε άλλα βρίσκονται χαραγμένα μερικά ελληνικά ονόματα.

Θέλησαν να μάθουν περισσότερα: Ο σύλλογος στον οποίο άνηκαν, η Ελληνική Κοινότητα του Ντάρμστατ, γράφει μια επιστολή προς τις αρχές της πόλης του Μπένσχαϊμ με την παράκληση για εξηγήσεις. Έλαβαν την παρακάτω απάντηση: “Στο νεκροταφείο του Μπένσχαϊμ-Άουερμπαχ βρίσκεται μια ταφόπλακα στο σημείο που είναι θαμμένοι 22 ξένοι εργάτες. Απασχολούνταν κατά τη διάρκεια του πολέμου στο εργοστάσιο πυρομαχικών Link στην κοιλάδα της Χόχστατ, και πρέπει από ατύχημα

³ μεταφρασμένο απόσπασμά από την έρευνα του Auerbacher Projektgruppe, *Denn was wir erlitten haben, das war jede Minute. Griechische Zwangsarbeiter in einem Rustungsbetrieb am Ende des Zweiten Weltkriegs*, (Επειδή αυτό που υποφέραμε ήταν κάθε στιγμή. Έλληνες καταναγκαστικοί εργάτες σε μια πολεμική βιομηχανία στα τέλη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου), στο *Ich war immer gut zu meiner Rus-sin*, F.Dorn-K.Heuer επιμ., εκδ. Centaurus 1991).

στο εργοστάσιο να έχασαν τη ζωή τους, ...για το αν εκεί βρίσκονταν Έλληνες δεν μπορούμε να γνωρίζουμε”.

Ακόμη ένα γράμμα στην Υπηρεσία Πρόνοιας για τους Τάφους του Πολέμου δεν οδήγησε παραπέρα. Παραιτήθηκαν. Φαινόταν ότι η ιστορία ήταν περιτοχισμένη. Αλήθεια, κανείς δεν ήξερε κάτι;

Σίγουρα όχι. Μερικά χρόνια αργότερα, κάτω από άλλες περιστάσεις βρήκαμε ένα απόκομμα από γράμμα αναγνώστη της 20/10/1945: “Δεν θα έπρεπε κ. Β να γνωρίζετε ότι σε ένα υπόγειο εργοτάξιο της εταιρείας Χάυμαν στο λατομείο μαρμάρου 2 στο Άουερμπαχ, επτά κρατούμενοι τοποθετημένοι στις σκληρότερες εργασίες λιμοκτονούν, ...ότι κάτω από την επίβλεψη του (...) Κ. οι Έλληνες και οι κρατούμενοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης έχουν τόσο άσχημη αντιμετώπιση ώστε ο πληθυσμός ολόκληρης της κοιλάδας του Χόχστατ έχει αναστατωθεί;...”.

Ρωτήσαμε γι’ αυτό στο Μπένσχαϊμ-Άουερμπαχ και στη Χόχστατ αλλά πήραμε λίγες συγκεκριμένες απαντήσεις.

Από δικαστικά αρχεία, από μερικές εκ των υστέρων αναγγελίες θανάτου, από τη γραπτή μαρτυρία 3 Ελλήνων που μας κατέθεσε ο δρ. Μπένσελ στο Άουερμπαχ⁴, συμπεράναμε ότι η περίοδος από το φθινόπωρο του 1944 μέχρι τις αρχές του ’45, για περίπου 130 Έλληνες στο Μπένσχαϊμ-Άουερμπαχ πρέπει να ήταν μια περίοδος τρόμου – καταναγκαστική εργασία στην εταιρεία Χάυμαν στο Άουερμπαχ».

2.1 Η εταιρεία Χάυμαν, στο Μπενσχαϊμ-Άουερμπαχ

Το 1933⁵ ο Χάυμαν, μηχανικός, περίπου 50 ετών, ιδρύει ένα μικρό εργαστήριο στο Ντάρμστατ με δικό του κεφάλαιο. Κατασκευάζει ευαίσθητα εξαρτήματα αεροπλάνων, ανιχνευτές ναρκών, και διεξάγει έρευνες που αφορούν την πολεμική τεχνολογία. Οι ανακαλύψεις του ενθουσιάζουν τις ανώτατες υπηρεσίες της Βέρμαχτ που υποστηρίζουν αμέριστα τις έρευνές του. Ως το 1940 ο Χάυμαν απασχολεί στην επιχείρησή του 600 εργαζόμενους. Ο ίδιος ένθερμος εθνικοσοσιαλιστής, αναπτύσσει ταχύτατα δεσμούς και σχέσεις με το κόμμα, με την Γκεστάπο, με τα SS και τις τοπικές αρχές. Η ηγεσία του κόμματος χρηματοδοτεί όλες του τις έρευνες, ενώ μέσω της οργάνωσης Todt, που είναι υπεύθυνη για την αναγκαστική εργασία κρατουμένων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, εξασφαλίζει δωρεάν όχι μόνο εργάτες-σκλάβους, αλλά εξειδικευμένο προσωπικό, μηχανολόγους και επιστήμονες. Ο Χάυμαν επεκτείνει τις έρευνες και δραστηριότητές του σε τεχνικές κονσερβοποίησης τροφών, κάτι που ενδιαφέρει άμεσα το στρατό. Από στρατόπεδα συγκέντρωσης, όπως το Μπούχενβαλντ, το Ρόντγκαου κ.α., παίρνει δωρεάν εκατοντάδες εργάτες. Μετά το βομβαρδισμό του Ντάρμστατ από τις συμμαχικές δυνάμεις στις 11 και 12 Νοεμβρίου 1944, ο Χάυμαν λαμβάνει μεγάλη οικονομική βοήθεια απ’ την Επιθεώρηση Εξοπλισμών Στρατού και την έγκριση να μεταφέρει το εργοστάσιό του στο υπόγειο νταμάρι στο Άουερμπαχ, όπου θα ήταν προστατευμένο από βομβαρδισμούς. Ταυτοχρόνως, οι δραστηριότητες

⁴ Η γραπτή μαρτυρία αυτή βρίσκεται στο παράρτημα.

⁵ Μεταφρασμένη περίληψη από το Auerbacher Projektgruppe, *Denn was wir erlitten haben, das war jede Minute. Griechische Zwangsarbeiter in einem Rustungsbetrieb am Ende des Zweiten Weltkriegs, στο Ich war immer gut zu meiner Russin.*

επεκτείνονται σε τομείς όπως κατασκευή τσιμέντου και παραγώγων του, κεραμικών, πετρελαίου, τροφών και φαρμάκων, ακόμη και υφασμάτων.

2.2 Επιζώντες στην Ελλάδα, πρόσκληση στη Γερμανία

«Τον Μάιο του 1990⁶ μου τηλεφώνησε πρώην συνάδελφός μου απ' τη Γερμανία (κοινωνικός σύμβουλος στις κοινωνικές υπηρεσίες για τους Έλληνες εργάτες) παρακαλώντας με να βρω επιζήσαντες ομήρους που κατά τη διάρκεια του ναζισμού δούλευαν αναγκαστικά στο Άουερμπαχ της νότιας Έσσης. Στην επιστολή που αμέσως μετά έλαβα, η ερευνητική ομάδα εργασίας (Πρόγραμμα Καταναγκαστική Εργασία στη νότια Έσση, της υπηρεσίας Εκπαίδευση Ενηλίκων της Ευαγγελικής Εκκλησίας Έσσης Νασσάου στο Ντάρμστατ) με πληροφορούσε ότι το 1944 περίπου 130 Έλληνες δούλευαν αναγκαστικά στο Άουερμπαχ. Με ρωτούσαν αν μπορώ να βρω επιζήσαντες και να συλλέξω πληροφορίες μέσω συνεντεύξεων.

Απευθύνθηκα στις αθηναϊκές εφημερίδες που πράγματι δημοσίευσαν στις πρώτες σελίδες την επιστολή μου. Λίγες ημέρες αργότερα, μετά από τηλεφώνημα, δέχτηκα την επίσκεψη δύο πρώην ομήρων που με διαβεβαίωσαν ότι ήταν στο εν λόγω «στρατόπεδο» (σε εισαγωγικά γιατί δεν επρόκειτο για στρατόπεδο) καταναγκαστικής εργασίας. Η συμπεριφορά τους ήταν άκρως επιφυλακτική και δύσπιστη. Τους εξήγησα ότι έχω εργαστεί 20 χρόνια στη Γερμανία, τα τελευταία έξι χρόνια ως κοινωνικός σύμβουλος για τους Έλληνες στην περιοχή Φρανκφούρτης-Μάιντς-Βόρμς. Ότι δύο συνάδελφοί μου, μια Ελληνίδα και ένας Γερμανός, σε συνεργασία με την Ελληνική Κοινότητα του Ντάρμστατ και μια ομάδα έρευνας από το Μπενσχάιμ-Άουερμπαχ έχουν ανακαλύψει την ύπαρξη του «στρατοπέδου» και χρειάζονται πληροφορίες και στιδήποτε μπορεί να βοηθήσει σε αυτήν την έρευνα. Και οι δύο αρνήθηκαν να μου δώσουν πληροφορίες –ο ένας επικαλούμενος αόριστους φόβους και ο άλλος ισχυριζόμενος ότι ο γιος του εργάζεται σε τράπεζα και γι' αυτό δε μπορεί να μιλήσει (η αλήθεια είναι, όπως διαπίστωσα μετά από μήνες, ότι εργαζόταν σε γερμανική ιδιωτική εταιρεία).

Μετά την επικοινωνία μου με την ερευνητική ομάδα, μου ζητήθηκε να κανονίσω συνάντηση των δύο με την Ελληνίδα πρώην συνάδελφό μου Ντ. Τριφωνοπούλου σε ξενοδοχείο της Αθήνας με σκοπό να τους πάρει συνέντευξη. Η συνάντηση αυτή ήταν επίσης μια πρόσθετη απογοήτευση. Ο Ι.Σ. και ο Δ.Ρ. δεν βοήθησαν την έρευνα. Όμως η πρώην συνάδελφος είχε μια επιτυχία, εκμαιεύοντας απ' τους δύο ότι υπάρχουν αρκετοί επιζήσαντες όμηροι που κατοικούν στην Κοκκινιά και τον Πειραιά.

(...)Την άνοιξη του 1991 πραγματοποιήθηκε συνάντησή μου με επτά πρώην ομήρους στην πλατεία Οσίας Ξένης στην Κοκκινιά. Μετά 46 χρόνια δεν γνώριζονταν μεταξύ τους, παρότι οι περισσότεροι κατοικούσαν στην Κοκκινιά. Συγκινημένοι έδειχναν τον αριθμό που τους είχε χαράξει ο Ι.Σ. στο μπράτσο, αγκαλιάζονταν και διηγούνταν περιστατικά από το Άουερμπαχ. Ακολούθησαν αρκετές συναντήσεις σε καφενεία ή ταβέρνες, όπου σταδιακά άρχισε να αναπτύσσεται φιλική σχέση με κάποιους από τους ομήρους.

⁶ Κείμενο του Νίκου Μανιάτη, πατέρα μου, στο εξής Ν.Μ.

Οι αναφορές τους ωστόσο στην περιπέτεια της ομηρίας τους ήταν αποσπασματική, όταν κάποιος όμως εξιστορούσε κάποιο συμβάν, τότε όλοι ήθελαν να το διηγηθούν λίγο διαφορετικά, έτσι όπως τους είχε χαραχθεί στη μνήμη τους.

Την άνοιξη του 1992 έλαβα από το Δημοτικό Συμβούλιο του Μπένσχαϊμ επίσημη πρόσκληση υπογεγραμμένη από τον δήμαρχο Γκέοργκ Στόλλε, να επισκεφθούν οι όμηροι με συγγενείς Α' βαθμού την πόλη με έξοδα του δήμου. Απάντησα ότι αναλαμβάνω να συνοδέψω αυτή την ομάδα.

Στις 12-9-1992 συνόδευσα 9 ομήρους και 8 συγγενείς τους στη Γερμανία. Η δεξίωση, παρά την επισιμότητά της –μας δέχτηκαν ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, ο δήμαρχος, εκπρόσωποι των κομμάτων, συνδικαλιστές και εκπρόσωποι του τοπικού τύπου- ήταν εγκάρδια και φιλική.

Τις επόμενες ημέρες η ερευνητική ομάδα πήρε συνέντευξη απ' όλους τους ομήρους που εξακολουθούσαν να είναι επιφυλακτικοί και λακωνικοί στις απαντήσεις τους.

Οι 8 ημέρες παραμονής μας περιελάμβαναν επισκέψεις σε αξιοθέατα, συζήτηση με μαθητές γυμνασίου, επίσκεψη στο χώρο της συναγωγής που έκαψαν οι ναζί και συζήτηση με την εβραϊκή κοινότητα, επαφές με συνδικαλιστές και κομματικούς εκπροσώπους. Η κατάθεση στεφάνων και οι ομιλίες στο μνημείο που κατασκεύασε η πόλη στο σημείο που βρέθηκε ο ομαδικός τάφος ήταν η κορυφαία εκδήλωση. Εκτός των επισήμων και άλλων Γερμανών που προσήλθαν, ήταν και αρκετοί Έλληνες εργάτες της ελληνικής κοινότητας του Ντάρμστατ. Η γιορτή στο χώρο της κοινότητας και το αποχαιρετιστήριο δείπνο στο «Χίλτον» της πόλης, σφράγισαν αυτή την πρώτη μας επίσκεψη στον τόπο του μαρτυρίου.

(...) Έκτοτε ανά δύο σχεδόν έτη λαμβάναμε πρόσκληση από το δήμο Μπένσχαϊμ. Έξι ταξίδια έχουν πραγματοποιηθεί, το τελευταίο το Νοέμβριο του 2003. Στο μεταξύ 5 πρώην όμηροι έχουν αποβιώσει. (...).

3. Η εργασία: υλικό και συνεντεύξεις

Αφορμή για αυτή την εργασία υπήρξε ένα κείμενο του Βίκτωρα Σκούφαλου με τίτλο «Αιχμάλωτοι στη Γερμανία»⁷. Ο Βίκτωρας είναι ο μόνος από την ομάδα των πρώην καταναγκαστικών εργατών που, όταν πριν από περίπου 10 χρόνια ο Ν.Μ. ζήτησε να γράψουν λίγα λόγια για την εμπειρία τους, κάθισε και έγραψε, παρότι ξέρει λίγα γράμματα (ο ίδιος δηλώνει απόφοιτος Ανωτάτης Βοϊδοσχολής, ενώ το κείμενό του το λέει βιβλίο).

Το κείμενο αυτό μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση, γιατί παρότι γραπτή μαρτυρία, έχει τη ροή του προφορικού λόγου, αδιαφορεί για τους γραμματικούς κανόνες, είναι αυθόρμητο και ανεπεξέργαστο. Ο Βίκτωρας έγραψε με τον τρόπο που μιλάει: είναι μια χαρακτηριστική προφορική μαρτυρία.

Στο ξεκίνημα της εργασίας μου πραγματοποίησα μια άτυπη συνέντευξη με τον Ν.Μ., και αργότερα μου έδωσε το κείμενο που βρίσκεται παραπάνω.

⁷ βλ. παράρτημα

Η πρώτη συνέντευξη ήταν με τον Βίκτωρα Σκούφαλο, κοκκινιώτη, 80 χρονών σήμερα, 19 όταν έγινε το μπλόκο. Η συνάντηση έγινε στις 5/2/2004 σε μια ταβέρνα σε χαλαρό κλίμα, με κρασί και μεζέδες, και ήταν παρόν ο Ν.Μ. Η παρουσία του αυτή, η αμοιβαία φιλία και εκτίμηση μεταξύ τους, φαίνεται καθαρά στη συνέντευξη. Ο Ν.Μ. παρακινεί πολλές φορές το Βίκτωρα να διηγηθεί περιστατικά που του είναι γνωστά από προηγούμενες διηγήσεις και του θέτει ερωτήματα δικά του και δικά μου. Ο Βίκτωρας είναι πολύ παραστατικός: Κατασκευάζει διαλόγους χρησιμοποιώντας Ιταλικά, Γερμανικά και Αγγλικά, κάνει χειρονομίες και σηκώνεται για να δείξει.

Η συνέντευξη με τον Γιώργο Παπουτσάκη, επίσης 80 χρονών από τη Δραπετσώνα, έγινε στον ίδιο χώρο, χωρίς όμως την παρουσία του Ν.Μ. Παρούσα ήταν η μητέρα μου Έφη, η οποία γνώριζε τον Γιώργο από ένα ή δύο ταξίδια στη Γερμανία και από γλέντια της ομάδας των πρώην ομήρων σε ταβέρνες. Εδώ είχα την πρωτοβουλία των ερωτήσεων. Ο Γιώργος ήταν πηγαίος και ανεξάντλητος, του ήταν ευχάριστο να μιλάει για τη ζωή του.

Τέλος λίγες ημέρες πριν το τέλος της προθεσμίας για την εργασία βρήκα τη γραπτή μαρτυρία που αναφέρεται στην έρευνα της Ομάδας Εργασίας του Άουερμπαχ και παραθέτω στο παράρτημα. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η σύγκριση με την αντίστοιχη γραπτή μαρτυρία του Β.Σ.: η πρώτη γραμμένη με την απελευθέρωση τον Απρίλη του '45, η άλλη μετά μισό αιώνα.

4. Καταναγκαστική εργασία στο Άουερμπαχ-Μπενσχαϊμ: μια βουβή ιστορία

Η μαρτυρία των Ψωμιάδη-Ποτήρη είναι μια καταγγελία, ένα δημόσιο κατηγορώ για την απάνθρωπη μεταχείριση των καταναγκαστικών εργατών του Άουερμπαχ. Πλήθος τέτοιων μαρτυριών σχετικά με την εμπειρία των στρατοπέδων συγκέντρωσης γράφτηκαν τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Ο Πρίμο Λέβι αναφέρει ότι η αποκάλυψη της εμπειρίας του στρατοπέδου δεν ήταν μόνο ένα καθήκον για αυτόν που τη βίωσε, ήταν μια εσωτερική του ανάγκη. Δεν ήταν μόνο η απαίτηση τιμωρίας των υπευθύνων, αλλά ένα καθήκον απέναντι σε ολόκληρη την ανθρωπότητα και στον εαυτό του⁸. Το βιβλίο «Εάν αυτός είναι ο Άνθρωπος;» (1947) αυτού του σεφραδίτη ιταλοεβραίου, είναι ίσως η γνωστότερη και πιο αξιόλογη μαρτυρία-καταγγελία των ναζιστικών στρατοπέδων. Με πρόθεση μια εμπειριστατωμένη «δικανική μαρτυρία», με αυστηρότητα, πειθαρχημένη και αποστασιοποιημένη αφήγηση, αποτελεί ουσιαστικά μια εθνογραφία του λάγκερ Μόνοβιτς (στο Άουσβιτς).

Οι μαρτυρίες του Βίκτωρα και του Γιώργου, γραμμένες μισό αιώνα μετά από την εμπειρία της καταναγκαστικής εργασίας, διαφοροποιούνται σημαντικά για δύο λόγους:

Πρώτον, έρχονται στην επιφάνεια σε μια εποχή που η αναγνώριση των βασάνων τους είναι δεδομένη. Οι ίδιοι έχουν δεχθεί αυτοπροσώπως τη δημόσια συγγνώμη από εκπροσώπους του γερμανικού κράτους και είναι δικαιούχοι των γερμανικών αποζημιώσεων. Ο λόγος τους δεν είναι άμεσα καταγγελτικός, αλλά περισσότερο είναι αυτοβιογραφικός, έχοντας εξασφαλισμένη την συμπάθεια του ακροατή.

Δεύτερον, εκφράζονται μετά από πολλά χρόνια σιωπής που διακόπτεται ουσιαστικά με την γερμανική έρευνα και την πρόσκλησή τους στον τόπο του μαρτυρίου.

⁸ Levi Primo, *Το καθήκον της μνήμης*, συζήτηση με την Anna Brava και τον Federico Careja, εκδ. Άγρα 1988

Η σιωπή της μνήμης οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στα μεγάλα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν την απελευθέρωση της Ελλάδας, τον εμφύλιο πόλεμο, την αντικομμουνιστική ιδεολογία και τις διώξεις του μετεμφυλιακού κράτους. Σε αυτές τις συνθήκες όχι μόνο υποβαθμίστηκε η αξία της εμπειρίας τους, αλλά αυτή η ίδια η ταυτότητα του πρώην καταναγκαστικού εργάτη στη Γερμανία δημιουργούσε ανασφάλεια και φόβο. Έτσι η μνήμη εξωθήθηκε στο περιθώριο.

Οι μαρτυρίες του μπλόκου της Κοκκινιάς και της καταναγκαστικής εργασίας παρότι δεν αναφέρονται στην αντίσταση καθεαυτή, εντάσσονται σε αυτό το πλαίσιο, όχι μόνο γιατί αφετηρία τους είναι τα αντίποινα για την έντονη δράση του ΕΑΜ στην Κοκκινιά, αλλά επειδή η αντικομμουνιστική ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους είχε ως βάση την απόδοση συλλογικών ευθυνών και δεν έκανε σαφείς διακρίσεις: ο κοκκινιώτης εργάτης ήταν τουλάχιστον εν δυνάμει κομμουνιστής.

«Γ.Π.: Μόλις ήρθαμε στην Πάτρα ήρθε η χωροφυλακή. Μας ανοίγουνε τις βαλίτσες, ό,τι είχαμε και δεν είχαμε για να μας τα πάρουνε. Ψάχναν για όπλα. Αντιρρήξαμε και ‘μεις βέβαια. Αντί να μας δώσουνε ένα λουλούδι, ένα καλωσήρθατε...

Γ.Μ.: Ήτανε σκληρή περίοδος...

Γ.Π.: Σκληρή, ήταν δικτατορία, ας το πούμε έτσι. Εν τω μεταξύ αν ήσουνα αριστερός σε τσιμπάγανε κιόλας. Δε γλίτωνες. Ξέρανε ποιοι είναι αριστεροί. Εν τω μεταξύ στη Γερμανία υπήρχε και αντικατασκοπία. Ό,τι μίλαγες εσύ, ό,τι μίλαγε ο άλλος το τσεκέρνανε. Και μόλις ήρθαμε εδώ ο αδερφός μου λέει “Γιώργο, πάω να φύγω”, “Που θα πάς;”, “Όπου με βγάλει η άκρη”. Και κατέβαινε στον Πειραιά στα καράβια. Υπήρχαν φορτηγά τότε καράβια, κουβαλούσαν πολεμοφόδια γιατί ετοιμαζότανε ο εμφύλιος. Μπαίνει σ’ ένα καράβι και πηγαίνει στο Κέιπ Τάουν, στην Αφρική. “Αδερφέ, λέει, θες να ‘ρθεις;”, πού να τρέχω τώρα λέω, κάτσε εδώ... (...) Αρχινάει ο ανταρτοπόλεμος. Ω, ρε τι έπαθα, λέω... Καλά μου έλεγε ο αδερφός μου να πάω στην Αφρική, και απολύθηκα το ’50 τον Μάιο. Έκανα τέσσερα χρόνια, τέσσερα χρόνια στην πρώτη γραμμή ήμουνα... τι τράβηξα... (...) Όσο πέρασα δύσκολα στη Γερμανία τόσο πέρασα και στο στρατό, και χειρότερα. Έλεγα δεν ήταν να ‘μενα άλλα δυο χρόνια, αλλά εδώ που είμαι να βλέπω τους συναδέλφους μου να σκοτώνονται...».

«Γ.Μ.: Μέχρι που πήγατε το ’92 στη Γερμανία, τη συζητούσατε την εμπειρία σας;

Γ.Π.: Όχι πολλά πράγματα. Εγώ είχα, πώς να σου πω δηλαδή. Δεν ήθελα να το σχολιάζω, ήθελα να το ξεχάσω. Γιατί ποιος θα μ’ άκουγε και ποιος (...) ποιος θα ενδιαφερότανε; Εδώ του ‘λεγες “ήμουν αιχμάλωτος” και σου ‘λεγε “κομμουνιστής ήσουνα”...(γέλια). Ε;».

Η Αντίσταση στους Γερμανούς αποτέλεσε κεντρική πολιτική αναφορά της Αριστεράς, σημείο συγκρότησης της αριστερής ταυτότητας στα μετεμφυλιακά χρόνια, ενώ η εμπειρία των στρατοπέδων συγκέντρωσης εντάχθηκε στο λόγο της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λογοτεχνική μαρτυρία του Ιάκωβου Καμπανέλλη “Μαουτχάουζεν” και η μελοποίηση ποιημάτων απ’ το έργο αυτό από τον Μίκη Θεοδωράκη το 1966.

Τις τελευταίες δεκαετίες, από την μεταπολίτευση, την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982) και την συγκυβέρνηση της «Εθνικής Συμφιλίωσης» (ΝΔ και ενιαίος ΣΥΝ, 1989) η πρόσφατη εθνική ιστορία τέθηκε σε επαναδιαπραγμάτευση. Η μνήμη της Αντίστασης, η «ιστορία των ηττημένων», εισέβαλε στο δημόσιο λόγο, προσαρμοζόμενη ταυτόχρονα σε αυτόν.

Στο νέο αυτό πλαίσιο αναδύθηκαν και δημοσιοποιήθηκαν πολλές προσωπικές μαρτυρίες της αντίστασης και του εμφυλίου, οι οποίες έπαψαν πλέον να βρίσκονται σε ευθεία σύγκρουση με τον κυρίαρχο λόγο. Η βαν Μπουσχότεν στην έρευνά της για τη συλλογική μνήμη της Αντίστασης και του Εμφυλίου στο Ζιάκα Γρεβενών γράφει: «Οι ιστορίες των αυτοπτών εκφράζουν μια ρέουσα ιστορική συνείδηση (Vansina) η οποία χρωματίζεται έντονα από το παρόν και τη δημόσια περιρρέουσα ιστορία»⁹.

Η πολιτική της μνήμης που υπαινίχθηκα δεν εξαντλείται στην επίσημη κρατική διαχείριση της μνήμης¹⁰. Οι κοινωνικές ομάδες που δε συμμετέχουν στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου καταδικάζονται στο περιθώριο της συλλογικής μνήμης. Μαρτυρίες γυναικών, ομοφυλόφιλων¹¹, ανάπηρων και τσιγγάνων για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι απύσυχες ή περιθωριακές στη συλλογική μνήμη. Ο μηχανισμός αποκλεισμού της μνήμης είναι μεν πολιτικός, αλλά δεν αφορά μονάχα τη «μεγάλη πολιτική».

Οι μαρτυρίες των στρατοπέδων συγκέντρωσης, προφορικές και γραπτές αφηγήσεις ακραίων τραυματικών εμπειριών, εγείρουν ιδιαίτερα και σύνθετα ζητήματα: υποκειμενικότητα, αφήγηση, μνήμη, σιωπή, λήθη και ιστορία, παρόν και παρελθόν, συλλογική μνήμη, ταυτότητα και αναπαραστάσεις, δημόσιο και ιδιωτικό, προσωπικό-πολιτικό κ.λπ.. Η προσέγγισή τους είναι διεπιστημονική, σε ένα πεδίο έρευνας στο οποίο τέμνονται η ιστορία, ψυχαναλυτική θεωρία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία καθώς και η κριτική της λογοτεχνίας.

Το ζήτημα της σιωπής της μνήμης αναδείχθηκε ιδιαίτερα στις συνεντεύξεις του Γιώργου και του Βίκτωρα. Η ταυτότητα του πρώην καταναγκαστικού εργάτη παρέμεινε για πολλά χρόνια μετά την επιστροφή τους αδρανής. Επανασυγκροτήθηκε εκ νέου πολλά χρόνια μετά, μέσα σε εντελώς διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες:

«Ν.Μ.: Στη γειτονιά μένατε καμιά δεκαριά... είχατε επαφή μεταξύ σας;
Β.Σ.: Όχι καθόλου, καθόλου...
Γ.Μ.: Το κάνατε στην άκρη, το ξεχάσατε...
Β.Σ.: Ναι, το κάναμε στην μπάντα
Γ.Μ.: Και το ξανα...
Β.Σ.: Μετά με το Νίκο. Τον πατέρα μας εδώ... (...)».

«Β.Σ.: Δε μας ρωτάγανε... τίποτα... δεν ήθελα να θυμάμαι...
Ν.Μ.: Στα παιδιά το 'φερνε ποτέ η κουβέντα να πεις, "α, εγώ είχα πάει και στη Γερμανία, ήμουνα όμηρος...";
Β.Σ.: Το βιβλίο, δεν έχω το βιβλίο; (βιβλίο λέει το κείμενό του «αιχμάλωτοι στη Γερμανία που βρίσκεται στο παράρτημα)
Ν.Μ.: Ναι, αλλά αυτό είναι αφού γνωριστήκαμε...

⁹ βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια, ιστορία και μνήμη στο Ζιάκα Γρεβενών*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1998

¹⁰ Στην Ελλάδα η επίσημη πολιτική διαχείριση της μνήμης –στην πραγματικότητα της λήθης– συμπεκνώθηκε το 1989 σε μια εικόνα: οι φάκελοι της ασφάλειας να ρίχνονται στο καμίνι της χαλυβουργικής.

¹¹ βλ. Χάιντς Χέγκερ, *Οι άντρες με τα ροζ τρίγωνα*, εκδ. Μάυρη Λίστα 2000(;), καθώς και το ντοκιμαντέρ των Ρομπ Επστάιν και Τζέφρι Φρίντμαν, *Paragraph 175*, 1999, κ.α.

Β.Σ.: Πριν δε με ρωτάγανε, ούτε τα παιδιά.

Ν.Μ.: Ούτε κι εσύ άνοιγες κουβέντα (...)

Β.Σ.: Ούτε εγώ. Ο αδερφός μου ήξερε. Ο αδερφός μου, στον αδερφό μου τα συζήταγα».

«Γ.Μ.: Αυτές τις ιστορίες τις θυμήθηκες δηλαδή τώρα...

Γ.Π.: Επροχτές έκλαψα. Κι όσοι με είδαν στο κανάλι (του πήραν συνέντευξη) που έκλαιγα κι έλεγα “πάρε με χριστέ μου, πάρε με”, το ακούνε που λέω αυτή την κουβέντα, γιατί δεν μπορώ να βλέπω, να δω το αδερφό μου... (ήταν ετοιμοθάνατος από εξάντληση). Κι από κει έγινε το θαύμα. Δεν είναι μεγάλη υπόθεση;

Γ.Μ.: Τώρα όμως ο κόσμος μπορεί να καταλάβει;

Γ.Π.: Δεν καταλαβαίνει ότι αυτό είναι σοβαρό;

Γ.Μ.: Τώρα πια μπορεί να το καταλάβει;

Γ.Π.: Πρέπει αυτός που θα το ακούσει και θα ‘ναι έξυπνος θα το καταλάβει, τι είπα εγώ εκείνη την ώρα, ε;»

Ήθελαν να το ξεχάσουν, να το αφήσουν πίσω και να συνεχίσουν τη ζωή τους. Ο Βίκτωρας μου ανέφερε εκτός ηχογράφησης ότι τα πρώτα χρόνια της επιστροφής του ξυπνούσε μες τη νύχτα με εφιάλτες. Ήθελε να ξεχάσει, αλλά δεν μπορούσε. Ο Γιώργος αναρωτιέται αν τότε κάποιος θα ενδιαφερόταν και θα καταλάβαινε, ενώ τώρα «θα πρέπει να καταλάβει».

Η Φ.Αμπατζοπούλου¹² και ο Π.Λέβι¹³ θίγουν την προβληματική της σιωπής, της κρίσης της μαρτυρίας ή των «χασμάτων» σε μάρτυρες «οριακών καταστάσεων». Η εμπειρία των ναζιστικών στρατοπέδων είναι «ακατανόητη», «απίστευτη» και ως εκ τούτου «ανείπωτη». Η αφήγηση δεν επαρκεί για να καλύψει την εμπειρία, μια εμπειρία οριακή, ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο, αλλά κυρίως έξω από τη γνωστή ηθική, έξω από τη λογική εξήγηση, άρα και από την εκτός του στρατοπέδου πραγματικότητα. (βλ. Β. Betelheim). Κάθε αφήγηση προϋποθέτει μια επεξεργασία και εκλογίκευση του βιώματος, και ακριβώς η ακραία εμπειρία του ναζιστικού στρατοπέδου κινείται πολλές φορές εκτός του πλαισίου αναφοράς του μάρτυρα, πόσο δε μάλλον του ακροατή του.

Η μαρτυρία –μαρτυρία και ταυτόχρονα μαρτύριο- απαιτεί σύμφωνα με την Η. Arendt όχι απλώς την παρουσία, αλλά τη συμμαρτυρία του άλλου, την ταύτιση –«όχι απλώς την οπτική επαλήθευση, αλλά την ελεήμονα στάση απέναντι στη βάσανο». Ο άνθρωπος υποφέρει επιπροσθέτως όταν η βάσανός του δεν γίνεται πιστευτή. –Ίσως για αυτό οι κατασταλτικοί μηχανισμοί (λιγότερο ή περισσότερο) αυταρχικών καθεστώτων συνηθίζουν τα βασανιστήρια των κρατούμενων να ακολουθούνται από απομόνωση και οι βασανιζόμενοι να περιγελούνται απ’ τους βασανιστές τους.

¹² Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη *Το Ολοκαύτωμα στις Μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Παρατηρητής, 1993

¹³ Levi Primo, *Το καθήκον της μνήμης*, συζήτηση με την Anna Brava και τον Federico Careja, εκδ. Άγρα 1988

5. Το σώμα της αφήγησης

Τόσο ο Βίκτωρας όσο και ο Γιώργος κατέχουν έναν κεντρικό κορμό της αφήγησης που αναφέρεται στο μπλόκο, το ταξίδι, τη ζωή στην παράγκα και το τούνελ και το ταξίδι επιστροφής, που έχει τυποποιηθεί στις πολλές φορές που έχει χρειαστεί να διηγηθούν την εμπειρία τους την τελευταία δεκαετία.

Στην πορεία των συνεντεύξεων η αφήγηση εμπλουτίζεται με νέα επεισόδια που προκύπτουν από τις ερωτήσεις ή έρχονται συνειρμικά. Σε αντίθεση με την συμπαγή και χρονολογική αφήγηση, τα επεισόδια είναι άτακτα και πολλές φορές ξεφεύγουν από το θέμα ή την ερώτηση. Πρόκειται για επεισόδια στα οποία πρωταγωνίστησαν, ριψοκίνδυνες πράξεις για την επιβίωσή, πράξεις αλληλεγγύης προς τους άλλους, επεισόδια έξυπνων χειρισμών και συνεισφοράς τους στην ομάδα. Θέτοντας τον εαυτό στο κέντρο της αφήγησης ο λόγος γίνεται αυτοβιογραφικός, απολογιστικός και αξιολογικός επιβεβαιώνοντας εκ των υστερών την ειδική θέση, την προσωπική συνεισφορά στη συλλογική εμπειρία, αλλά και την έντιμη και αξιοπρεπή στάση στο σύνολο της ζωής. Οπωσδήποτε η ηλικία των μαρτύρων και η χρονική απόσταση από τα γεγονότα συντείνουν σε αυτό.

Η αλληλοεπικάλυψη του πρώτου μέρους της συνέντευξης και του κειμένου του Βίκτωρα επιβεβαιώνει ακριβώς αυτή την τυποποίηση της αφήγησης. Ήταν κάτι αναμενόμενο και αποδείχθηκε στην πράξη, ότι ο Βίκτωρας δεν προσέθεσε ιδιαίτερα σε σχέση με το κείμενο του όσον αφορά την εμπειρία του «στρατοπέδου».

Στη συνέντευξη του Γιώργου η πρώτη αυτοτελής αφήγηση μπλόκο-ταξίδι-καταναγκαστική εργασία-απελευθέρωση-επιστροφή είναι πολύ συνοπτική, ίσως ένα δεκάλεπτο από τη δώρη συζήτηση. Η υπόλοιπη συνέντευξη είναι ένα διαρκές πηγαινέλα στο χρόνο, από τη Γερμανία, στον εμφύλιο, τις γερμανικές επανορθώσεις, τη δουλειά του στη Δραπετσώνα και τη σύνταξή του.

6. Γιώργος Παπουτσάκης και Βίκτωρας Σκούφαλος: Δύο ιστορίες ζωής

Γιώργος

Μπλόκο-Χαϊδάρι-Ταξίδι για Γερμανία: Όπως έχω αναφέρει ο Γιώργος είναι περιληπτικός, δεν τον ενδιαφέρει να δώσει λεπτομέρειες.

«Για κακή μας τύχη εκείνη την ημέρα, ενώ μέναμε στη Δραπετσώνα, επειδή βομβαρδίζανε τον Πειραιά κι αυτά, δουλεύαμε στον Παπουτσάνη, σ' ένα σαπουνάδικο, και λέω στον αδερφό μου δεν πάμε να μείνουμε σ' ένα φιλικό σπίτι στον Κ..., δεν πάμε, λέω, να φάμε και καμιά μπομπότα; ... (γέλια). Κι εκείνο το βράδυ, και τα ξημερώματα έγινε ο μπλόκος. Και μας πιάσανε, δυο αδέρφια ήμασταν, εγώ με τον αδερφό μου. Εγώ ήμουν 20 ετών τότε, ο αδερφός μου ήταν 24. Φαινόμουν 15, 15 χρονώ.

Εν τω μεταξύ αφού μας πήγανε στο Χαϊδάρι, μας γράψανε,... στα βαγόνια γραμμή για τη Γερμανία. Και κάναμε 15 μέρες να φτάσουμε. Γιατί βομβαρδίζανε τις γέφυρες. Μέναμε δύο, τρεις μέρες, μια μέρα... Ενώ έπρεπε να πάμε σε 3 μέρες στον προορισμό μας, κάναμε 15. Μόλις μαζευτήκαμε εκεί ήτανε μια παράγκα για να βάζουνε οι Γερμανοί τα φρούτα. Από κάτω ήτανε ένα μέτρο απάνω σε κολονάκια. Ε, μας δίνουν από μια κουβέρτα, τίποτα, αυτά

ήτανε τα ρούχα μας, και κοιμόμαστε όλοι χάρω στα άχυρα και οι 130, πόσοι ήμασταν.

Σε ένα μήνα ο αδερφός μου είχε χάσει 40 κιλά, σε ενάμιση μήνα περίπου. Εγώ δεν έχανα, δεν ξέρω τι γινότανε...(γέλια). Εν πάση περιπτώσει, στην αρχή πεθάνανε κανά δυο-τρεις, πέρασε κι ο τρίτος μήνας, πέρασε κι ο τέταρτος μήνας, παραμονή Χριστούγεννα σφυρίζει συναγερμός. Εγώ έβγαινα όλο έξω γιατί δούλευα στην κορδέλα, εκεί που ήτανε το ξυλουργείο. Έκοβα ξύλα. Ε, μια στιγμή βλέπω μια γερμανίδα και έτρεχε να μπει στο καταφύγιο με δυο μικρά παιδιά. Εκείνη την ώρα εγώ παραμίλαγα και έλεγα “Χριστέ μου, πάρε με δεν μπορώ να βλέπω τον αδερφό μου...”, γιατί ο αδερφός μου κόντευε να πεθάνει από εξάντληση. Τέλος πάντων, πάω τα δυο παιδάκια, παρότι όλοι τρέχανε να πάνε στο καταφύγιο. Η γυναίκα, η μάνα τους ερχότανε με δυο βαλίτσες (...) και τα λοιπά. Μπαίνω στο καταφύγιο, έρχεται ένας Γερμανός, λέει “κομ χίερ”, φοβήθηκα, λέω μπας και του κακοφάνηκε που πήγα κι έπιασα τα παιδάκια. “Ζετς”, κάτσε, μου λέει. Λοιπόν έρχεται ο εργοστασιάρχης, αυτός που είχε το εργοστάσιο...

Γ.Μ.: Ο Χάυμαν...

Ναι, ο σεφ, πώς τον λέγανε, λέει, ήξερε που ήμουνα στην κορδέλα, με ήξερε, έκοβα ξύλα για τις σόμπες, για τα γραφεία. Είχα ένα κάρτο με τέσσερις ρόδες και κουβάλαγα το εμπόρευσμά μου. Λέει (...)“θα μείνεις εδώ, θα κοιμάσαι εδώ, θα σου βγάλουμε τις ψείρες, θα σου δώσουμε ρούχα”. Λέω, τι γίνεται τώρα; Έχασα τον έλεγχο μόλις μου είπανε να μένω εκεί. Και ήτανε άλλοι εφτά. Ήμασταν οχτώ. Μείναμε εκεί, είχαμε το κρεβατάκι μας, δεν είχαμε και φόβο από βόμβες. Να μην τα πολυλογούμε ανεβοκατεβαίναμε. Ήτανε ένας μάγειρας, τρώγανε και προσωπικό, πολίτες εκεί. Το απόγευμα δεν τρώγανε πολύ οι Γερμανοί, όσοι φεύγανε το φαΐ έμενε. Λέει ο μάγειρας να πλύνετε τα καζάνια, λέει, και το φαΐ θα το παίρνετε εσείς. Μεγάλη υπόθεση. Γερμανικό, καλό φαΐ, όχι λαχανίδες που μας δίνανε, νερόβραστη σούπα(...). Έτσι λοιπόν πρόλαβα και τον αδερφό μου. Λέω, άντε κουράγιο τώρα από ‘δω και πέρα».

Σε αυτό το περιστατικό επανέρχεται πολλές φορές αργότερα ο Γιώργος.

«Γ.Μ.: Ο αδερφός σου ήταν έξω και εσύ του έβγαζες;

Γ.Π.: Ναι πηγαίνοερχότανε, εγώ έμενα εκεί πια. Ε, μόλις ερχότανε το πρωί δε θα του ‘δυνα φαΐ, αφού είχαμε 2 καζάνια; Είχαμε 4-5 χύτρες φαΐ, και μοιράζαμε (...). Τότε αρχίσανε να μην πεθαίνουνε κανέναν, έτσι. Πεθάνανε βέβαια καμιά δεκαπενταριά, αλλά σταμάτησε εκείνο το κακό...»

«(...) Εγώ προχτές που (σε τηλεοπτική συνέντευξη) “Χριστέ μου πάρε με”, έκλαιγα και τώρα. Γιατί θυμήθηκα που μου έλεγε ο αδερφός μου “θα πεθάνω, αδερφέ, με το ζόρι περπατάω”. Κι εκείνο που θυμήθηκα εκείνη τη στιγμή ότι έγινε ο συναγερμός και βούτηξα τα πιτσιρίκια, έκανα ό,τι έκανα, ήτανε όραμα, ήτανε μια μεγάλη τύχη, ε; Πώς έγινε τώρα να με φωνάζουνε οι Γερμανοί να μου πούνε θα δουλέψεις εσύ εδώ, ε; Αλλά ήταν η χειρονομία που έκανα, ήτανε η τύχη μου. Χριστούγεννα ήτανε, παραμονή. Τότε ετοιμαζόμασταν να γυρίσουμε στην παράγκα».

Η αποτροπή του χωρισμού από τον αδερφό του:

«Μείναμε οι μισοί εδώ. Όσοι αντέχαμε. Αμ εκείνο το έπαθλο ‘τι ήτανε... Θέλανε να πάρουνε τον αδελφό μου γιατί ήτανε αδύνατος, θέλανε να τον

επάρουν κι αυτόν στο Μπίμπλις. “Θα πάω με τον αδερφό μου”, του λέω. Λέει “Νάιν”, λέω “Βαρούμ μάνιε μπρουντερ βεγκ;”(…) “Μα είναι...”, “είναι δεν είναι, λέω, μαζί!”. Δεν ξέρω, τον είδε, συγκινήθηκε, ξέρω ‘γω τι, λέει “εγκάλ μπλάιπ χίερ”. Δηλαδή τον ένοιαζε ποιον να στείλει; Έστειλε άλλον. Αυτός έκανε κουμάντο. Ήταν περιπέτεια μεγάλη...»

Στην περίπτωση του Γιώργου το ζήτημα της αναζήτησης **φαγητού** είναι υποβαθμισμένο σε σύγκριση με την αφήγηση του Βίκτωρα. Προφανώς γλίτωσε από το μαρτύριο της πείνας όταν έφυγε από την παράγκα.

«Μια μέρα, όπως ήμουνα μες το τούνελ και γύριζα, (...) κατά λάθος, όπως δούλευα και πήγαινα με το βαγόνι πέρα δώθε, πήρα μια στοά κατά τύχη, σα να χάθηκα. Πάω, πάω, πάω, ήτανε και σκοτεινά. Σε μια στιγμή ήτανε άλλη μια στροφούλα, ήτανε μια αποθήκη τροφίμων. Κλεισμένη με κάγκελα (...). Ξαφνιάστηκα εγώ. Πώς δεν τη φυλάνε σκοποί εδώ, ε; Αλλά ήταν τρόφιμα του εργοστασίου, για το προσωπικό. Μαγειρεύανε εκεί, είπαμε, ε; Το λέω μιανού ακόμα συναδέλφου, έτσι κι έτσι του λέω. “Για να πάμε να κλέψουμε μου λέει πρέπει να το ξέρουμε μόνο εμείς οι δύο, μου λέει. Άμα το διαδώσουμε θα μας πάρουνε χαμπάρι εκατό τοις εκατό”. (...) Όπως ήτανε τα κάγκελα από κάτω, δε χώραγα να μπω. Από πάνω χώραγα. Του λέω θα μπω μέσα, θα βγάλω μερικά τρόφιμα εδώ κοντά, ε, όπως ήταν σε ορισμένα σημεία έτσι τα κάγκελα τα κάτω είχε χώρο να περάσει μια κονσέρβα, πεντόκιλο ας πούμε. Είχε κονσέρβες, όλο κρέας. Και όπως ήταν το κουτί έτσι, άνθρωπος δε χώραγε να μπει όμως, να βγάλεις μια κονσέρβα, να βγάλεις πατάτες, να βγάλεις κάτι. Και πηγαίναμε εκεί. Όχι κάθε μέρα, κάθε πεντ-έξι μέρες πηγαίναμε και βουτάγαμε από ‘κει λίγα πράγματα. Αν για κακή μας τύχη αν ερχότανε Γερμανοί να πάρουνε τρόφιμα θα μας τσιμπάγανε. Ή θα κάναμε ότι δουλεύαμε και δεν ξέραμε κι ήρθαμε κατά λάθος. Κάτι ήτανε κι αυτό. Αβάντα. Αλλά μετά φοβήθηκα εγώ, λέω μια του κλέφτη δυο του κλέφτη, α, στο διάολο θα μας πιάσουν του λέω θα μας στείλουνε στην απομόνωση, γιατί είχε απομόνωση μέσα. Αλλά τέσσερις πέντε φορές βάλουμε χέρι. Δεν μας πήρε χαμπάρι κανένας μόνο ο αδερφός μου. Δεν του ‘λεγα εγώ “πάω και βουτάω”, επειδή μπορεί να του ξέφευγε και να το ‘λεγε. Του ‘λεγα ... “να, μου δώσανε μια κονσέρβα”, ξέρω ‘γω, γιατί αυτός συμπαθούσε κι έδινε στους άλλους».

Το κρύο ταλαιπώρησε τους άλλους ιδιαίτερα. Ο Γιώργος δούλευε εκτός τούνελ κι έμενε στο εργοστάσιο...

«Γ.Μ.: Ήταν και το κρύο εκεί...

Γ.Π.: Όχι δεν ήτανε, τα παράλενε. Εγώ δε θυμάμαι να κρύωνα (...).

(...) μόνο η ψείρα ήτανε... Όσοι πεθάνανε, πεθάνανε από την ψείρα. Θα το αντέχαμε αν δεν είχαμε την ψείρα καλύτερα. Για βάλε το πρωί να σηκώνεσαι και να ‘σαι κίτρινος επειδή σου ‘χει ρουφήξει η ψείρα το αίμα όλο... Αφού ήτανε σαν κοριοί. Άμα μας δίνανε ρούχα και μας δίνανε σαπούνι να λουζόμαστε δε θα αρρωσταίναμε. Γιατί οι μισοί μένανε μέσα άρρωστοι... Δεν ήταν λίγο πράμα. Τους πήραν και τους πήγαν αλλού...»

«(...)Εκατομμύρια ψείρες, δε μιλάμε για... Τρύπα στο κεφάλι έκανα. Πάλι καλά που δεν αρρωστήσαμε εκεί...

Γ.Μ.: Δεν αρρώστησες καθόλου;

Γ.Π.: Δεν αρρώστησα γιατί όταν με πιάσανε εμένα και το αδερφό μου, εγώ από 10-11 χρονώ παιδί δούλευα στην οικοδομή. Στα 16 μου, στα 15 μου, κουβάλαγα μπετόν. Τενεκέ μπετό. Στα 19 μου 18, εβούταγα τον τενεκέ και ...ερχότανε εδώ! Δηλαδή ο αδερφός μου ήτανε πολύ δυνατός, εγώ ήμουνα πολύ σκληρός. (...) Οι μόνοι που πεθάνανε ήτανε φοιτηταί. Τα παιδιά αυτά δεν ήτανε μαθημένα... Όσοι ήμασταν... Κι ο αδερφός μου όμως που ήταν οικοδόμος γιατί δεν άντεξε, παραλίγο να πεθάνει; Γιατί ήθελε να φάει πολύ».

Οι **Γερμανοί**: Ακριβώς όπως στην αφήγηση του Βίκτωρα, εκτός του «κουλοχέρη, σαδιστή» Jakob, οι αναφορές στους Γερμανούς είναι γενικά θετικές: φρουροί και γείτονες που κάνουν τα στραβά μάτια ή βοηθούν.

«(...)καμιά φορά μας πετάγανε όπως πηγαίναμε για το εργοστάσιο στο δρόμο κανά κομμάτι ψωμί, κανά μήλο, κανά αχλάδι. Απ' τα σπίτια που περνάγαμε.

Γ.Μ.: (...)Κάποιοι Γερμανοί προσπαθούσαν να βοηθήσουν...

Γ.Π.: Βοηθάγαμε, αλλά δε... φοβόντουσαν. Γιατί απαγορευότανε, είχανε νόμους οι Γερμανοί. Αλλά μερικοί και με το νόμο κάτι κάνανε. Κάτι δίνανε. Μπορεί καν ζευγάρι κάλτσες, κανα παπούτσια, ρούχα, γιατί δεν είχαμε... Μια φορά μας δίνανε για 8-9 μήνες».

«Εγώ ήθελα να επιζήσω, έτσι δεν είναι; Πήγα στην αποθήκη, έλεγα άμα μας πιάσουν θα μας σκοτώσουν. Έκανα άλματα μες το ποτάμι για να πάρω ένα μήλο. Είναι κάτι σοβαρό αυτό για έναν αιχμάλωτο να τολμάει να φεύγει ενάμισι χιλιόμετρο μπροστά και μόλις έρχεται η φάλαγγα να μπαίνεις στην ουρά πίσω πάλι. Αλλά είχα και τον άνθρωπο που μου έλεγε “δεν βλέπω», νιξ κούκεν (γέλια). Είχα λοιπόν και μια αβάντα, ήτανε καλό το ανθρωπάκι, που μου είπες. Όταν απελευθερωθήκαμε τους ανθρώπους αυτούς τους βρήκαμε. Τους δώσαμε και ρούχα και τρόφιμα, τους ψάχναμε και τους λέγαμε “εδώ να σας δώσουμε ό,τι πείτε”. Εγώ φόρωνα το αυτοκίνητο το αμερικάνικο και τα μοίραζα».

Ένα ενδιαφέρον περιστατικό που αναφέρεται επίσης στη γραπτή μαρτυρία των Ποτήρη-Ψωμιάδη, αλλά αρκετά διαφορετικά:

«Γ.Μ.: Είχανε σκοτώσει κι έναν Έλληνα σ' ένα σπίτι;

Γ.Π.: Ο γιατρός... όχι, ο ψάλτης. Ναι, έναν Έλληνα. Αυτός τι είχε γίνει; Αυτός κάθε πρωί κάναμε προσευχή, στους Γερμανούς τους άρεσε αυτό, του κουλοχέρη. Αυτός μπλα, μπλα, μπλα, μπλα, (...) πήγαινε με τους άλλους, ήτανε κάτι σαν παπάς, έψελνε, ήταν επαγγελματίας ψάλτης. Νέος ήτανε 25 χρονώ, ήτανε ωραίος, αλλά όχι σαν κι εμένα όμορφος (γέλια). Περνάει ένας μήνας περνάνε δύο μήνες, απέναντι ήτανε μιανού στρατηγού της αεροπορίας η κόρη και γυναίκα του, μένανε, σε μια βίλα. Αυτή ερχότανε κρυφά και άκουγε τον ψάλτη. Τραγούδαγε κιόλας. Και, δεν ξέρω, τον ερωτεύτηκε, του λέει “έλα, λέει, να σε κρύψω στο σπίτι”. Μια ωραία πρωία λείπει ο ψάλτης! Ρε πού ‘ναι ο ψάλτης!... Λύσσαξε ο άλλος, ο κουλοχέρης, έγινε τούρκος. Δραπέτευσε; Είχε ευθύνες κι αυτός... σιγά, δεν είχε! Περνάει ένας μήνας, περνάνε δύο μήνες, τον ψάχνανε η Γκεστάπο να τον βρει και να τον... Απέναντί μας ήτανε! Το σπίτι ήταν απέναντι! Δεν ήταν 100 μέτρα... Μαθαίνει η γυναίκα και η κόρη ότι ο μπαμπάς θα ‘ρθει με άδεια και λέει “πού να τον κρύψουμε αυτόν, που θα ‘ρθει ο μπαμπάς να μείνει μια βδομάδα;”, φοβήθηκε. “Που να πάω τώρα;”, είχε ανακοινωθεί. Αμάν, αμάν, κάναν έτσι και τον έφαγαν, τον πυρο-

βολάνε για να σκοτωθεί. Αλλά δεν πέθανε. Είπαν ότι μπήκε εκεί για να κλέψει, φοβήθηκαν και του ρίξαν. Μ' αυτή την πρόθεση. (...) Τον πάνε στο νοσοκομείο, του 'καναν κάτι ενέσεις, δεν είχε πεθάνει και ομολόγησε. Πάει η γκεστάπο μετά και τσακώνει μανά και κόρη. Λέει "τι έγινε;", αλλά ήταν στρατηγού, της αεροπορίας κιόλας, "Με ποιον θα τα βάλουμε", ε; Το 'φεραν έτσι, το 'φτιαξαν έτσι, το κουκουλώσανε. (...) Μας κάνανε κάτι καψώνια μετά γι' αυτόν. "Που τον κρύβετε;"....»

Η Απελευθέρωση είναι μια περίοδος ιδιαίτερη για τον Γιώργο. Στο Μάνχαϊμ, εθελοντής στους αμερικάνους χάρει προνομίων: βόλτες με το τζιπ παρά την απαγόρευση κυκλοφορίας, μαύρη αγορά με αμερικάνικα τσιγάρα και τρόφιμα, ενώ οι υπόλοιποι βρίσκονται υπό επιτήρηση (δυστυχώς ήταν εκτός ηχογράφησης):

«Λοιπόν εκείνο που δε θα ξεχάσω –είχα μάθει γερμανικά, τσάτρα-πάτρα δηλαδή. Όταν απελευθερωθήκαμε, ξυπνάμε το πρωί, βλέπουμε σκοποί δεν υπήρχανε, είχαν φύγει. Τρέχουμε πέντε μαζί. Εγώ ο αδερφός μου και άλλοι τρεις. Κουτουρού τώρα, ανεβήκαμε στο δάσος. Ανεβήκαμε στο δάσος, λέμε να κρυφτούμε εδώ γιατί μαθαίναμε ότι τώρα σε πέντε ώρες, έξι ώρες θα έρχονταν αμερικάνικα στρατεύματα. Κοιμόμαστε εκεί κουρασμένοι, δεν ξέρω 'γω τι, ξημερώματα ανέβαιναν δυο λόχοι Γερμανοί να μπούνε σ' αυτό το βουνό να κρυφτούνε, γιατί ήτανε δάσος, αλλά οι Αμερικάνοι τους είχανε δει από μακριά... Εμείς δεν είχαμε πάρει χαμπάρι, μπαίνει πρώτα ένας Γερμανός στην παράγκα γιατί ήτανε για τους κυνηγούς, είχε μέσα ελάφια... "βας μαχεν;", τι κάνετε λέει εδώ, του λέω "ντι λότε αρμπαϊτ ρούντερ, ντι σεφ μασινμαχεν βεγκ". "Ωραία, λέει, γιετς αλλε ρούντερ" και μας διώχνουνε. Λοιπόν κατεβαίνουμε το βουνό την κατηφόρα. Ίσα, ίσα που φτάσαμε σ' ένα καταφύγιο που ήτανε από ξύλα, απ' του τρένου τα ξύλα και χώμα από πάνω... Και αρχινάει το πυροβολικό, τα τανκς και χτυπάγανε το ύψωμα εκείνο εκεί. Δηλαδή δέκα λεπτά να παραμέναμε εκεί θα μας έπαιρνε και μας η μπόρα. Τραβήξαμε πολλά, μια οδύσσεια ήτανε».

«Εγώ, εν τω μεταξύ πήγα στον Αμερικάνικό στρατό. Σαν μπήκαν οι Αμερικάνοι, πήγα εθελοντής. Έκατσα μαζί τους 5-6 μήνες.(...) Ο αδερφός μου κάθισε, είχε αράξει. Τους έφερνα τσιγάρα... Τους είχανε αμπαρώσει τώρα, δηλαδή έφτασαν σ' αυτό το σημείο... Γιατί ήτανε κι άλλοι αιχμάλωτοι, ήτανε πολωνοί, ήτανε Ουκρανοί...(...) Κονομούσα από τους αμερικάνους...».

Το **ταξίδι της επιστροφής** παρουσιάζεται με λίγα περιστατικά που δεν ηχογραφήθηκαν. Είναι εμφανώς λιγότερα από του Βίκτωρα. Περιγράφει ξανά ότι έκανε μαύρη αγορά με τα αμερικάνικα τσιγάρα που είχε πάρει από τη Γερμανία.

Βίκτωρας:

Ο βασικός κορμός της αφήγησης αποτελεί περιληπτική αναπαραγωγή του κειμένου «Αιχμάλωτοι στη Γερμανία»¹⁴. Παραθέτω επιλεκτικά:

Μπλόκο: αφηνιδιασμός και άγνοια του συνέβαινε.

«Η μητέρα μας εξύπνησε και μας είπε να πάμε και όταν θα γυρίσομε θα μας βάλει να φάμε τι άλλο από μπομπότα».

¹⁴ βλ. παράρτημα

«Ν.Μ.: Εσύ όταν έγινε το μπλόκο της Κοκκινιάς δεν είχες σχέση ούτε με αντίσταση, ούτε με το κίνημα, τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ...

Β.Σ.: Καθόλου, καθόλου!»

Κοινό σημείο στις αφηγήσεις των δύο το ακόλουθο περιστατικό που δείχνει τον υπερβάλλοντα ζήλο που επέδειξαν οι καταδότες στην αναγνώριση «κομμουνιστών»:

«Οι Γερμανοί στο τέλος απόρησαν: “Alles Kommunist?” Και λέει σ’ έναν Γερμανό στρατιώτη “πήγαινε ντύσου ελληνικά ρούχα και κάτσε στην σειρά που είναι οι εκτελεσθέντες”. Και έβγαλε το καπέλο το ‘κρυψε, έβαλε ένα παντελόνι ένα σακάκι και παρουσιάστηκε. Λέει “Alles Kommunist?” και λέει “Κομμουνίστ, (...) ούλοι”. Πήραν το Γερμανό τον έβγαλαν έξω κι βάλαν αυτόν».

Κάποια στιγμή σηκώνουν και τον αδερφό του:

«Τότε δούλευε ο αδερφός μου ο Μανόλης στα νταμάρια, κουβαλούσε υλικά, χαλίκια και άμμο στα καράβια. Και για δεξ ο Μπαντράνης αυτός ήτανε σαλταδόρος. Πηδάει στη Χαλκηδόνα μια έτσι και πετάει τη ρεζέρβα κάτω. Ο αδερφός μου τον είδε, δεν είπε τίποτα στους Γερμανούς. Όταν αδειάσανε το χαλίκι και γυρίσανε πίσω είδε ότι λείπει η ρεζέρβα και φώναζε. Ο αδερφός μου λέει “πού να ξέρω εγώ” και το βράδυ πάει στο καφενείο και του λέει: “Γιώργο βάλε μου μεζέ και κρασί. Δε σου λέω τίποτα ρε” του λέει...

Μετά στο μπλόκο τους είχανε σηκώσει όλους. Ήτανε δυο προδότες, ο Βακαλόπουλος και ο Μπαντράνης, ο Γιώργος ο Μπαντράνης. Και τονε σηκώνει ο Βακαλόπουλος τον αδερφό μου. Ο αδερφός μου κατουρήθηκε. Περνάει ο Μπαντράνης και τηράει. Λέω “ρε Γιώργο δε τον θυμάσαι που σου ‘δωσε τη ρεζέρβα, για όνομα του θεού μην είσαι τόσο κακός”. “Εντάξει είναι δικός μου”, κι έτσι γλίτωσε ο αδερφός μου. Αχ, πολλά βάσανα...».

Στη συνέντευξη προσέθεσε σε σχέση με το κείμενο το στοιχείο της εκδίκησης προς τους «προδότες»-ταγματασφαλίτες:

«Οι ΕΛΑΣίτες μετά πήγαν στο σπίτι του Μπαντράνη με αυτό που έγινε και δεν αφήσανε θηλύκια γάτα. Μόνο ένα κοριτσάκι που τώρα πρέπει να είναι 55 χρονώ 56. Εκδικήσανε.».

Χαιδάρι, το τρομερό στρατόπεδο των SS, ούτε ο Βίκτωρας, ούτε ο Γιώργος αναφέρονται ιδιαίτερα, γι’ αυτούς είναι μόνο ένα πέρασμα.

«17 μας πήγαν, 19 μας πήραν. Περάσαμε γιατρούς. Εμένα με βγάλανε gut, καλό. Τον αδερφό μου nein., δεν ξέρω γιατί. Σου λέει δυο αδέρφια μην πάνε στη Γερμανία».

Το ταξίδι προς τη Γερμανία πάλι καλύπτεται με περιστατικά που περιέχονται στο κείμενο. Επίθεση στο τρένο από παρτιζάνους στη Γιουγκοσλαβία, επεισόδιο με βούλγαρο αξιωματικό, μπάνιο κλπ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εξήγηση για το «λάθος» που τους οδήγησε στο Άουερμπαχ και που επαναλαμβάνει 2-3 φορές κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Προσπαθεί να εκλογικεύσει γιατί παρότι ήταν αθώοι στάλθηκαν να εργαστούν σε τόσο σκληρές συνθήκες, πολύ σκληρότερες απ’ τους υπόλοιπους:

«Μας πήρανε και τον πρώτο σταθμό που έκανε ήταν το Άουερμπαχ. Μετά φύγαν και πήγαν για το Μπίμπλις οι υπόλοιποι και μετά για το Χανάου. Αυτά οι τελευταίοι οι υπόλοιποι. Για μας γιατί τραβήξαμε εμείς αυτά το ξέρετε; Ήμουνα τελευταίος στο βαγόνι πίσω-πίσω. Ήταν οι αρρώστοι. Κι όταν μας αλλάξανε βαγόνια να μας κάνουνε χαμάμ, στον κλίβανο, μπήκανε μέσα και ρίξανε φάρμακο για την ψείρα, τα πράγματά μας δεν μας τα πειράξανε, είχανε προσέξει τα κουτιά (...) Αλλά άλλαξαν τα βαγόνια τα μπρος-πίσω και χάσαν τη σειρά τη δική μας. Εκεί που θα πήγαιναν οι άλλοι, δηλαδή οι βαρυποινίτες, θα πήγαιναν αυτοί, βάλαν εμάς. Λάθος έγινε (...) Έγινε λάθος στο βαγόνι και την πληρώσαμε εμείς τη νύφη.»

«Για εκτέλεση θα πήγαιναν αυτοί, οι βαρυποινίτες. Το βάθος το είδες τι βάθος ήτανε και τι υγρασία;...»

Σε ένα άλλο σημείο, όμως, φαίνεται ότι τους επέλεξαν τυχαία. Έχει βγάλει την ατζέντα του, όπου έχει τα ονόματα των υπολοίπων:

«Αχ... κοίτα πόσα ονόματα έχω εδώ. Νικόλαος Μανιάτης είναι του καπετάνιου από 'δω. Κοιτά εδώ, το Π, το Ρ και το Σ....»

Αν κάτι, όμως, είναι κυρίαρχο στη διήγηση του Βίκτωρα αυτό είναι **το ζήτημα του φαγητού**. Μπορεί κανείς να πει ότι σε οποιοδήποτε σημείο της αφήγησης, σε οποιαδήποτε ερώτηση έχει κάτι να πει για το πώς έβρισκε φαγητό. Είναι κάτι που χαρακτηρίζει ανθρώπους που έχουν ζήσει το λιμό, ότι η αναζήτηση του φαγητού έχει χαραχθεί βαθύτερα στη μνήμη τους, σε σύγκρισή με άλλα, ακόμη και πολύ σημαντικά γεγονότα.

Σε κάποιο σημείο τον ρώτησα:

«Γ.Μ.: Όπως το περιγράφεις δε μιλάς πολύ για τη δουλειά –που ήτανε σκληρή δουλειά. Μιλάς πολύ για την πεινά και για τις ψείρες...»

Β.Σ.: Η πείνα, η πείνα. Hunger, hunger!»

«Εμένα τα καρότα με σώσανε. Βρήκα μια πηγή –πηγή τη λέω- και έπαιρνα κάτι χοντρά καρότα τέτοια. Και τα 'κανα στην κουβέρτα έτσι, τα σκούπιζα απάνω στην κουβέρτα, τα γυάλιζα έτσι. Κι όλο το βράδυ στην παράγκα χρουτς-χρουτς-χρουτς (...) λέει αρουραίους λέει έχουμε. (γέλια) Κι ήμουνα εγώ και ροκάνιζα.»

Ακόμα και όταν αργότερα έφερε η συζήτηση τη φωτογραφία που έβγαλαν σε ένα ταξίδι έξω από το τούνελ:

«Εκείνη την ώρα... με είδες που κοιτάζα εκεί που έπαιρνα τα καρότα; Το παρακολούθησες; Όλο εκεί κοιτάζα. Μεσ τη λακκούβα ήτανε. Είχε καρότα. Και το πήρα χαμπάρι εγώ και έκρυβα, την κοπανούσα, ...ένα καρότο, έκλεινα την τρύπα πάλι, κι όλο το βράδυ γρου-γρου-γρου... Ποντίκια λέει έχουμε; Δεν τους είπα το μυστικό. Άμα ελευθερωθήκαμε τους το 'πα».

Επανέρχεται σε όλη τη διάρκεια της συνέντευξης, παρουσιάζοντας την ευρηματικότητα του στην εξεύρεση φαγητού:

«(...)Είχαμε δυο σκυλιά από πίσω. Και ο φύλακας, ένας γέρος που τα τάιζε τα σκυλιά αυτά. Αλλά τι έπαθε αυτός... Αυτός πήγε σε μια στρατώνα γερμανική, ή ρώσικη, δεν ξέρω, και του δώσανε φαγητά. Δύο (...) κονσέρβες, 5 κιλά κονσέρβες, τέτοιες, και ο βλάκας όπως του έπεσε ένα κομμάτι κρέας που είχε

βγάλει απ' αυτό, κάνει μια έτσι να το φάει και του τρώει ο σκύλος το χέρι έτσι. Κατάλαβες; Και τον πήγαν στο νοσοκομείο. Τον πήγαν μονομιάς οι Γερμανοί. Τέλος πάντων. Έρχεται την άλλη μέρα έρχεται ο αξιωματικός, ο οφίτσιερ, ο χοντρός. Μας βάζει σε σειρά όλους. Ήμασταν οι μισοί γιατί τους υπόλοιπους τους πήγαν στο Μπίμπλις. Ποιος θα βγει έξω; Το φωνάζει ο Κώστας ο Dolmetzer (μεταφραστής), ο Κ. και ο Π. (...) είχαμε δύο (...). Παιδιά δεν έβγαίνε κανένας. Ένα βήμα (...) εβγαίνω εγώ. Λέει "du piccolo zuguck schnell!" γύρνα πίσω, zururck. Ξανά πάλι. Ένας ρε παιδιά, ένας να βγει... Κανένας... Εγώ πάλι. Με βουτάει έτσι, παίρνει τα σκυλιά απ' το φίμωτρο, τα βάζει με μυρίζουν καλά-καλά από πάνω μέχρι κάτω, μετά βγάζει το φίμωτρο, τα χάιδεψα λιγάκι. Αυτό ήταν. Την άλλη μέρα ανέλαβα δουλειά. Εδώ να δεις. Πήγαινα και του 'φερνα φαγητά απ' τις ρωσίδες, από τα αυτά, και περνούσα πίσω απ' τα χωράφια από ένα ρυάκι, έβανα το χέρι μέσα, πατάτα, κρέατα, μεδούλια τα 'τρωγα. Κατέβαινε τότε αυτό κι έριχνα νερό, έριχνα μέσα. Το λίπος βγαίνει απάνω. Πού να 'ξεραν τι έχω κάνει εγώ. Και πάχαινα εγώ αδυνατίζαν τα σκυλιά. Έτσι την έβγαλα (γέλια). Τα σκυλιά τα φαγητά τους!»

«(στο πατατάδικο)Καθάριζα πατάτες και πολλοί τι κάνανε; Τις κόβαμε χοντρές και παίρναμε τα φλούδια για να τα βράσουμε. Για το ζουμί. Την κρέμα. Το πήραν χαμπάρι οι Γερμανοί και ζυγίζανε και τις πατάτες και τα φλούδια. Με πήρανε χαμπάρι κατάλαβες; Τα παίρναμε, τα βράζαμε. Το χυλό.... Ζωή μαρτύριο.»

«Όταν γινόντουσαν βομβαρδισμοί στο Άουερμπαχ μας παίρνανε πολλές φορές να ξεθάβουμε νεκρούς. Εγώ τι έκανα... Που μ' έψαχνες που μ' έβρισκες, στις κουζίνες μέσα. Κονσέρβες, πατάτες βραστές... Δυο παιδάκια μόνο έσωσα. Ένα γέρο που τον είδα... (τον άφησε). Δυο παιδάκια μόνο τα παρέδωσα. Να φάμε, να φάμε... Απ' την πείνα...Αχ...».

Πράξεις αλληλεγγύης

«Με φώναζε ο σκοπός, ένας Γερμανός, ήτανε κρυωμένος και μου φώναζε "Βίκτωρ, hier komm!" και με οινόπνευμα του 'τριβα την πλάτη. Κι ένα μπουκαλάκι... (κάνει την κίνηση ότι το έκλεψε), οινόπνευμα άσπρο. Μετά ήταν χειμώνας, καθόντουσαν στη σόμπα γύρω-γύρω, εγώ δεν πήγαινα ποτέ στη σόμπα για τις ψείρες ...η ψείρα με τη ζεστασιά ήτανε... μακριά, μακριά! Λέω, "παιδιά, ποιος έχει καλαμπόκι 12 σπυριά, αύριο θα φάει κότα". Έρχεται ένας γέρος, λέει "εσύ όλα τα ξέρεις..." μου λέει. "Αφού τα ξέρω όλα, εσύ δε θα φας κότα" (...) "Έχω μερικά" "φέρτα εδώ". Τα βάζουμε στο νερό, αυτά μαλακώσανε. Το πρωί με το Θ.Σ. πάμε στη δουλειά, κόβαμε βόλτες. Ήτανε κάτι κότες εκεί και σκαλίζανε, βοσκάγανε. Λέει ο Θ. "αυτή η μαύρη-καφέ αυτή η παχιά", πάμε κοντά, κοτ-κοτ-κοτ... Μετά από δέκα λεπτά ήτανε... Λέω της γυναίκας "karutt, karutt", μου κάνει (...) ναι, λέω. Την πήραμε την πήγαμε στο χαντάκι, τη μαδήσαμε, πήραμε τα πούπουλα τα θάψαμε, πήραμε την κότα την πήγαμε στην παράγκα κάτω, τη βάλουμε στο καζάνι, τη βράσαμε δίχως αλάτι, δίχως τίποτα. Τι έφαγα; Ένα τόσο κομματάκι έφαγα. Αυτό ήτανε. Πάει εγώ να φάω κι οι άλλοι να κοιτάνε; Όλοι πήρανε... "Ότι θα το 'κανες..." (γέλια). Σαν τον караγκιόζη: μπαμπά πεινάμε, να φάτε, δεν έχει, μην τρώτε (γέλια). Μην τρώτε λέει...(...)»

«Με τσακώνει ένας Γερμανός μου λέει “komm hier! Warum klauen?”, γιατί κλέβεις; “Maschinen ...karutt”, η μηχανή άμα δε λαδωθεί karutt. “Verboten, verboten! Gut Mann, λέει, gut Arbeit...”. Επειδή όταν ήταν για δουλειά εμένα φωνάζανε όλοι οι ξένοι, οι πολίτες. “Ο Βίκτωρ”, “Μόνο εσένα, κανέναν από εμάς;”. Δεν ξέρω, ήμουν πολύ προκομμένος. (...) Μια δόση με πήρε ένας γέρος. (...) Και το βράδυ που σχολάσαμε εγώ ήμουν κουρασμένος, πατάτες έβγαζα συνέχεια. Πήρε ένα παιδί αυτός, με το κάρο, αραμπάδες με βόδια. Κάνω έτσι, μια αρμαθιά με καπνό! Ίσα με μισό κιλό καπνό. Το χώνω στο σακάκι μου και για να μην με πάρουν μυρωδιά ξαπλώνω στο κάρο μέσα. Έρχεται μου λέει. “κομ..” έλα δίπλα μου, λέω “νο, κρανκ” είμαι άρρωστος του λέω για να μην με πάρει μυρωδιά. Ξαπλώνω (...) Μόλις φτάνουμε τρέχω μονομιάς χτυπάω την πόρτα λέω “πάρτε, ανοίχτε, πάρτε, εξαφανίστε το”. Μήπως με μύρισει. Το χανε και τι κάνανε παιδιά; Κόβανε με το μαχαιράκι το τσιγάρο και παίρνανε εφημερίδες και κάνανε τσιγάρο. Το στρίβανε. Πιο μπροστά που δεν είχανε; Πλατανόφυλλα. Τα ξεραίνανε, να τρίβανε τα βάζανε σε εφημερίδες “γκουχ-γκουχ!” και το καπνίζανε. 23 χρονών έβαλα το τσιγάρο στο στόμα μου. Ξέρεις πόσο καιρό κάπνιζαν τα τσιγάρα τα δικά μου; (...))»

Αντίθετα, **η δουλειά στο τούνελ** καταλαμβάνει μικρό χώρο στην αφήγηση.

«(...)Ήμουν οικοδόμος, κατάλαβες. Ξέρετε πόσοι νεαροί πεθάνανε εκεί, φοιτηταί; Πολλοί πεθάνανε δεν αντέξανε. Εγώ από μικρός ήμουν στα μωσαϊκά, στα τσιμέντα. Άντεξα. (...) Σκληραγωγημένος, ναι».

«(πηγαίναμε) τρεις-τρεις, drei-drei. Στο τούνελ , στο βουνό. Απ’ όξω και μετά μας χώριζαν. Άλλοι ήταν που δούλευαν απ’ έξω, μηχανικοί, άλλοι ηλεκτρολόγοι, άλλοι μηχανικοί... Εμάς μας πηγαίνανε μέσα.»

«Ν.Μ.: Και κάθε μέρα πηγαίνατε από την παράγκα (...) είναι γύρω στα επτά χιλιόμετρα (...) στο τούνελ. Ήταν εσωτερικό νταμάρι αυτό. (...) Εκεί τι κάνατε;

Β.Σ.: Βγάζαμε πέτρα. Κάναμε εργοστάσιο για πολεμικά... για κάλυκες. Αλλά δεν το πετύχαμε... (...) Εγώ ήμουν στα βαγονάκια που κουβαλάγαμε την άμμο. (...) Με ένα ξύλο ο πίκολο ο Νικολάκης, (...) είχε ένα ξύλο και έκανε μια έτσι, κατέβαινε η άμμος, και την παίρναμε εμείς, τη φορτώναμε στα βαγονάκια και πηγαίναμε για λάσπη...»

«Μια δόση τι έγινε... Ήταν ένας Γερμανός που μας φύλαγε και την ώρα που ο Νίκος σκάλιζε το αυτό κατεβαίνει μια... (νερό;) και μέχρις εδώ (τη μέση) γέμισε στο βούρκο, και οι Γερμανοί. Έκλεισε η πόρτα, έκλεισε, δεν υπήρχε χώρος για να φύγουμε. Φωνάζανε οι Γερμανοί και φωνάζανε οι Γερμανοί... πού ν’ ακούσουνε. Μείναμε μέσα κλεισμένοι. Εγώ, ο πίκολο, ένας άλλος ακόμα, φοιτητής πρέπει να ‘τανε. Οι δυο δουλεύαμε κι ο Νίκος κατέβαζε την άμμο. Οι Γερμανοί (...) φωνάζανε και νύχταξε το φως (;), εμείς ήμασταν έτσι στη λάσπη έτσι ακριβώς και το φτυάρι εδώ (κόντρα στην κοιλιά). Δεν μπορούσαμε να κάτσουμε. Η λάσπη ήταν εδώ, είχε φτάσει. Αν δεν ήτανε ο Γερμανός θα μας άφηναν να πεθαίναμε. Βάσει του γερμανού βγάλανε κι εμάς την άλλη μέρα...».

Οι Γερμανοί: Εκτός από τον κουλοχέρη αξιωματικό Jakob, οι υπόλοιπες αναφορές σε Γερμανούς είναι θετικές. Φρουροί που κάνουν τα στραβά μάτια όταν κλέβει, γείτονες που προσπαθούν να βοηθήσουν.

«N.M.: Το '95 μπράβο. Και εκεί βρήκαμε κι έναν Γερμανό ηλικιωμένο που είπε πως σας θυμότανε και μας έδειξε που ήταν η παράγκα. Βέβαια το μέρος ήταν αγνώριστο πλέον. Γιατί περάσανε τόσα πολλά χρόνια...

B.Σ.: 58 χρόνια είχαν περάσει, 55 τότε. Εκεί που καθίσαμε, να ... καθόμασταν (κλαίει. Σηκώνεται και μας γυρνάει πλάτη να σκουπίσει τα μάτια του)

(...) Τότε ήτανε χωράφια. Ήταν ένα δρομάκι απ' τον κεντρικό δρόμο που πήγαινε για το..., δεν ξέρω για πού πήγαινε, ένα δρομάκι μικρό ήτανε κι είχε μηλιές, λεμονιές, όχι, μηλιές και αχλαδιές γιατί ξινά δε βγάζει, και μαζεύαμε από κάτω. Άμα μας έβλεπε κανένας και κόβαμε από πάνω μας κυνηγούσε να μας χτυπήσει. Απαγορευόταν από πάνω. Κι ήταν μια εκκλησία εκεί. Τότε με τη φρατζόλα... Να το πω με τη φρατζόλα; Έκλεψα την φρατζόλα. Ερχόμασταν, παραμονές Χριστουγέννων ήτανε ερχόμασταν από το τουνέλι στην παράγκα. Ήτανε βράδυ. Το βράδυ πάντα μας πήγαιναν, το πρωί νύχτα μας φέρνανε. Και μια γριούλα βγήκε από το φούρνο με δύο ψωμάκια εδώ από κάτω (απ' τις μασχάλες), αυτά τα γλυκά με γλυκάνισο που είναι. Ζεστά. Και όπως πηγαίναμε στο σκοτάδι, τώρα ήταν τρεις Γερμανοί, ένας μπροστά ένας δεξιά και ένας αριστερά. Μας φυλάγανε. Τρεις-τρεις, drei-drei μας πηγαίνανε. Κάθομαι έτσι, εγώ ήμουνα στην άκρη, πάω έτσι με τρόπο, τραβάω μια φρατζόλα. Φωνές η γριά, κλάμα. "Ποιος το βούτηξε;" Εγώ από πρώτος έφτασα τελευταίος. Σκοτάδι τώρα... Το πλακώνω. Η τελευταία μπουκιά έκατσε εδώ. Έρχεται ο Γερμανός μέσα σ' όλους "Wo ist das Brot?" λέει, "χικ!" λέω.

N.M.: Κατάλαβε γιατί σε έπιασε λόξιγκας;

B.Σ.: Ναι, αλλά είπε "nicht sprechen"

N.M.: Ότι δε θα σε προδώσει...

B.Σ.: "Gut, ich nicht sprechen"

N.M.: Υπήρχαν και καλοί...

B.Σ.: Ναι, ήταν Αυστριακός... »

«Γ.Μ.: Πάντως κάποιοι Γερμανοί παρά το φόβο προσπαθούσαν να βοηθήσουν.

B.Σ.: Ε, κρυφά, κρυφά. Ούλα τα δάχτυλα δεν είναι ίδια»

Η απελευθέρωση έχει ιδιαίτερο βάρος για τον Βίκτωρα, γιατί χώρισε από τους άλλους και ταξίδεψε με αμερικάνικο τανκ από το Μίχελστατ στο Μανχάιμ, όπου αργότερα πήγαν και οι άλλοι. Στο Μίχελστατ τους πήγαινε ο Jakob, ο «σαδιστής κουλοχέρης» αξιωματικός, χρησιμοποιώντας τους ως ασπίδα. Στην πορεία μέσα απ' το δάσος οι αιχμάλωτοι άρχισαν να δραπετεύουν:

«N.M.: Στο Άουερμπαχ μπήκανε οι Αμερικάνοι;

B.Σ.: Βέβαια μπήκανε. Παντού μπήκανε. Εμείς πηγαίναμε στο Μίχελστατ(...) ο κουλοχέρης μας πήγαινε. Είχε σταματήσει ένα τανκς, είχε σπάσει η ερπύστρια η μια και σταμάτησε και έμεινε άχρηστο στην άκρια. Πάω κοντά και τρώγανε οι Αμερικάνοι. Σηκώθηκαν και κάνανε έτσι, τη νίκη, το victory. Εγώ τους έκανα έτσι. Τίποτα. Λέω "Έλληνας", τίποτα, "γκεραπ", φύγε, φύγε. Ένας έτρωγε κονσέρβες, πάω τρέχω τη βουτάω, τον πρόλαβα. Χα-χα, γελάγανε. Έλληνας λέω (...) "Είμαι απ' την Καλαμάτα"(...) βγαίνει ένας μηχανικός "mi para Καλαμάτα, εγώ Έλληνας" ... (κλαίει)... Έρχεται ο διοικητής, λέει έτσι κι

έτσι “Μη του δώσετε να φάει τίποτα”, μια κονσέρβα και έβγαλε κάτι χαπάκια “να τα βράζει και να τα πίνει, ένα κάθε 2-3 ώρες”. Μετά μου δώσανε φαΐ και δεν πήγαινε τίποτα κάτω... ..Κι η ψείρα, η ψείρα. Τι έκανε μετά αυτός ο Έλληνας ο καλαματιανός... Έβγαλε την εξάτμιση απ’ το τάνκς και την έβαλε στο επάνω μέρος του ρυακιού, βάζανε τη μηχανή δούλευε, και κατέβαινε ζεματιστό νερό, στο ρυάκι... Με ξυρίσανε, μου φόρεσαν ένα καπέλο, έρχεται μέχρι εδώ, ένα πουκάμισο, εδώ πήγαινε, ένα παντελόνι εδώ πήγαινε και κάτι τσαρούχια 8-9 νούμερο, δεν ξέρω, παπούτσι. Μεσ στο τανκς με είχανε και με πήγανε στο Μανχάιμ (...) Μόνος μου, μόνος μου...

Γ.Μ.: Γιατί έφυγες απ’ το Μίχελστατ;

Β.Σ.: Μόνος μου, γιατί που να ζήσω. Λεηλατούσαμε τα σπίτια, άδεια ήτανε, πηγαίναμε μέσα και κλέβαμε... (...) Άδεια τα σπίτια. Είδες που το ‘λεγα του Klingler;

(...)Γ.Μ.: Στο Μάνχαϊμ, τι έγινε;

Ήταν ένα μεγάλο στρατόπεδο κι είχαμε όλοι κλειδωθεί εκεί. Όπως και ιταλοί ήτανε και γάλλοι ήτανε εκεί και μας χωρίζανε. Εκεί κάναμε θέατρο. Το θέατρο εκεί το κάναμε. Είχαμε τον Α. (...) κωμικός... Από κει μας βάλανε στα αυτοκίνητο και μας πήγανε για το Μόναχο. Αλλά πριν είχε έρθει ένα Τζέημς (φορτηγό G.M.C.) με κάτι αμερικάνους και ζητάγανε προσωπικό. “Speaking american, speaking american, ...italian?”. Εγώ ήξερα ιταλικά. “Μιλάς ιταλικά;”, “Ναι, μιλάω καλά”. “Θέλουμε, λέει, 20 άτομα” (...). Φωνάζω ρε παιδιά έτσι κι έτσι, αγγαρεία. Σαράντα ανεβήκανε πάνω στο Τζέημς. “Κάντε κάτι να διαλέξετε”. Κάτι συμβαίνει λέω εγώ για να διαλέγει γερούς, κάπου θα πάμε. Έτσι κι αλλιώς θα πάω πρώτος αφού κάνω το διερμηνέα. Ανεβήκαμε πάνω, μας πάει 60 χιλιόμετρα μακριά. Σ’ ένα νεκροταφείο. Μας έδωσαν μπότες άσπρες, μπλουζες άσπρες, γάντια άσπρα, κάσκα... και αυτά... ..μάσκες και καπέλο. Σ’ ένα νεκροταφείο και θάβαμε νεκρούς. Στρατιώτες. Οι μισοί κάνανε λάκκους (...) όλα μετρημένα. Και εμείς οι υπόλοιποι θάβαμε. Κι ήτανε ένας κι είχε κάτι μπότες!... Αλλά ο αμερικανός έτσι από πάνω, με το όπλο. Ήταν οι μπότες!... τέλος πάντων. Του λέω “να τις πάρω;”, “ok, ok” μου λέει. Βγαίνουνε απ’ του νεκρού τα πόδια οι μπότες; Κόκαλο. Δε βγαίνουνε! “ok, ok”. “Να πάρω το ρολόι;” του λέω. “Αα...”(όχι). Από ρολόγια, δαχτυλίδια... απ’ όλα. Τι θησαυρό είχε εκείνο το μέρος... Έτσι που λες, που είναι οι τάφοι στη σειρά... τι νομίζεις ότι είχε ατόφιο νεκρό μέσα; Δυο κεφάλια, τρία πόδια, τέσσερα πόδια, σπλάχνα (...) Πεθάναμε. Εγώ δεν τ’ άνοιγα; Τα βλέπαμε. Την άλλη μέρα δεν ξαναπήγαμε, κανένας. Μας δώσανε 200 δολάρια καθεμianού. Δεν ξαναπήγαμε κανένας. Το αυτοκίνητο ήρθε. Ποιος να πάει;»

Στο **ταξίδι της επιστροφής** παραμένουν ενάμιση μήνα στην Ιταλία. Εδώ ο ρόλος του Βίκτωρα είναι πολύ σημαντικός για την ομάδα αφού είναι ο μόνος που γνωρίζει ιταλικά. Έτσι περιγράφει αρκετά επεισόδια μέχρι την επιστροφή...

«Ν.Μ.: Ήρθατε με το πλοίο απ’ το Μπάρι...

Β.Σ.: Με το Λήμνος... αχ... (...)θυμάμαι που παραλίγο να σκοτωθώ. Αυτό θυμάμαι μόνο. Στην πάτρα. Πήγα στο αρματαγωγό μπροστά-μπροστά που είναι και δίνω μια βουτιά, να βγω πρώτος στην Ελλάδα. Με τα ρούχα. Ήξερα καλό μπάνιο. Κόντεψα να σκοτωθώ. (...)Και ο κόσμος στην παραλία “πάει το παιδί, σκοτώθηκε”, όμως με είδανε που βγήκα και έκανα το σταυρό μου.

Ν.Μ.: Έπεσες στη θάλασσα για να κατέβεις πρώτος;

Β.Σ.: Πρώτος! Στην Ελλάδα...

Ν.Μ.: Τι αισθανθήκατε όταν πατήσατε ελληνικό έδαφος;

Β.Σ.: Φυλάγαμε τη γη... μας αγκαλιάζανε... (...) Πότε θα φθάσουμε στην Κοκκινιά λέγαμε, πότε θα φθάσουμε στην Κοκκινιά:»

7. 1992-2003: Τα ταξίδια

Οι αναφορές στα ταξίδια ήταν πολλές και στις δύο συνεντεύξεις. Περιστατικά από τα ταξίδια, την επίσκεψη στο τούνελ, τις σχέσεις με την υπόλοιπη ομάδα και τους γερμανούς.

Από το κείμενο του Ν.Μ.:

«Το σημαντικότερο όλων, ήταν κατά την επίσκεψη το 1999 όταν κατόπιν παράκλησης του δημάρχου και άλλων παραγόντων του δήμου η ιδιωτική εταιρεία κατασκευής δομικών υλικών άνοιξε την πύλη του τούνελ και μας επέτρεψε την είσοδο.

Μπροστά προχωρούσαν ο μηχανικός και εργαζόμενοι της εταιρείας με ειδικό φωτισμό και ακολουθούσαν τρέχοντας οι πρώην όμηροι που προσπέρασαν τους εργαζομένους στη λαχτάρα τους να πλησιάσουν μετά τα 150μ. διάδρομο τους χώρους, τις σπηλιές όπου δούλευαν.

Οι Γερμανοί έντρομοι φώναζαν να περιμένουν γιατί είναι επικίνδυνα, εγώ μάταια προσπαθούσα να τους συγκρατήσω –που έβρισκαν τη δύναμη 75-84 ετών άνθρωποι να τρέχουν σαν έφηβοι;

(...) Παρότι Αύγουστος, η θερμοκρασία ήταν κάτω του 0».

«Γ.Μ.: Μπήκατε τώρα στο τούνελ μετά από 50 χρόνια...

Γ.Π.: Όλοι κλαίγαμε. Εγώ να δεις πήγα να δω εκείνη την αποθήκη που έπαιρνα τρόφιμα. Ήτανε; Αλλά ήτανε κλειστό. Εκείνο το χάλασαν. Είχε και νερό».

«Ν.Μ.: (...) όταν μας άνοιξαν και μπήκατε μέσα πώς αισθανθήκατε;

Β.Σ.: Μούχλα. Θυμηθήκαμε τα παλιά. Θυμηθήκαμε»

(...)(Είχαμε γράψει τα ονόματά μας) στην είσοδο (του τούνελ). Κι αυτό το κομμάτι της εισόδου έχει εξαφανιστεί. Κάνανε έργα μέσα ‘κει, τι κάνανε, δεν αφήσανε ίχνος κανένα. Και προχώρησε το νερό όπως το είδαμε... Αφού μόλις μπήκαμε εμείς ψάχναμε να βρούμε αυτά που είχαμε γράψει. Όχι μόνο τα δικά μας δε βρήκαμε, δε βρήκαμε κι απ’ τους γάλλους που ήταν από το ’14, απ’ το ’10, το ’22. Εκεί στην είσοδο και 100-200 μέτρα βάθος ήτανε ελεύθερα, πήγαινε βαγονάκι. Τώρα που πήγαμε ήτανε 10 μέτρα η είσοδος. Τα άλλα ήτανε κλειστά, γιατί υποχώρησε απ’ την υγρασία, δεν ξέρω τι κάνανε, γέμισε νερό (...) δεν βρήκαμε αυτά που γράψαμε, δεν τα βρήκαμε (...). Δηλαδή μπήκαμε τόσες φορές εκεί. Μέσα δεν μπήκαμε, μόνο μια φορά. Τρεις φορές πήγαμε. Την πρώτη πήγαμε, τη δεύτερη λέγανε μου-σου οι Γερμανοί, αλλά μετά λένε ναι, μας δώσανε και φωτογραφίες, μας δώσανε και σχεδιάγραμμα... οι ίδιοι του εργοστασίου. Καλός κύριος αυτός. Ναι, οι υπάλληλοι ήτανε πολύ πρόσχαροι άνθρωποι».

Η εικόνα των Γερμανών:

«Γ.Μ.: Πώς είδες τους Γερμανούς όταν ξαναπήγες το '92, όταν σας προσκάλεσαν...κτλ

Γ.Π.: Εγώ ειδικά τους συμπάθησα αυτούς τους ανθρώπους, ειδικά αυτούς. Ήταν ο δήμαρχος, το συμβούλιο... Σ' έναν πόλεμο πάντα δημιουργούνται καταστάσεις. Δεν μπορώ να πω ότι όλοι οι άνθρωποι ήτανε... Η Γερμανία είχε μια φρουρά, τα SS που λένε, ενώ οι άλλοι ήτανε πιο ήπιοι (...). Εγώ θυμάμαι όταν ήταν κατοχή, ειδικά στον Πειραιά που ήμουνα εγώ, τους έβλεπα χαλαρούς... Μετά όταν πηγαίναμε ποτέ δεν τους θίξαμε "Αντε ρε ποιοι είσαστε εσείς..."

Γ.Μ.: Ήταν σαν να σας ζητάνε εκ των υστέρων συγγνώμη;

Γ.Π.: Μας ζητήσανε Αυτό επενελημμένα το ζητήσανε και σ' ένα πανεπιστήμιο που πήγαμε ζητήσανε όλοι συγγνώμη, και οι καθηγητές... Ταπεινωμένοι φαινότουσαν. Δηλαδή χάσανε τον πόλεμο εκτός που φέρανε δυστυχία και στους εαυτούς τους, γιατί κι αυτοί πληρώσανε το τίμημα. Στο Βερολίνο παρακαλάγαμε. (...) Εγώ αυτής της γνώμης είμαι.

Γ.Μ.: Δεν σου βγήκε μια οργή;...

Γ.Π.: Κοίτα, την έβλεπα την οργή, αλλά το σκεπτόμουνα ότι είναι λάθος να πω δολοφόνους κι έτσι κι έτσι. Δεν μπορούσα. Γιατί δε μπορούσα; Γιατί έχω ακούσει κι άλλους πολέμους που γίνανε. Και 'μεις οι Έλληνες μπορεί να είχαμε βασιλιάδες, βασιλεία. Είχαμε τόσα χρόνια, γιατί δεν ξέρω δεν έχω διαβάσει την ιστορία. Ήτανε Γερμανοί αξιωματικοί που λέγανε αυτό που κάναμε είναι δολοφονία, όπως όταν σκοτώσανε στη Γαλλία τους 600 σ' ένα σχολείο, το 'χεις διαβάσει; Και την άλλη μέρα ξαναπήγανε και όσους μείνανε ακόμα... ήτανε βαρβαρότητα. Ο Ρόμελ διαμαρτυρήθηκε. Του λέει ο Χίτλερ "Εσύ να κοιτάς τα καθήκοντά σου, δεν έχεις καμιά δουλειά εδώ". Αυτά τα είχανε κάνει γιατί θα είχανε σκοτώσει έναν».

«Ν.Μ.:(...) Μετά από αυτή την περιπέτεια που είχατε ζήσκει χωρίς να φταίτε σε τίποτα (...)δεν νιώθεις ένα μίσος απέναντι σ' αυτούς οι οποίοι σας βάλανε σ' αυτή την περιπέτεια;

Β.Σ.: Στους πρώτους ναι, σ' αυτούς τώρα όχι. Αυτούς τους έχω σαν αδέρφια μου. Στους πρώτους ναι, είχα μίσος.(...)

Ν.Μ.: Γιατί δεν έχεις τίποτα σ' αυτούς; Κι αυτοί Γερμανοί δεν είναι;

Β.Σ.: Ε, τι να σου πω, δεν ξέρω. Πώς να το εκφράσω, πώς να το πω; Μας φερθήκανε πολύ, πολύ, πολύ ωραία. Τον Γιόχαν, ή τον άλλο τον ιταλό με το μούσι...

Γ.Μ.: Ήταν σαν να σας ζητάνε συγγνώμη;

Β.Σ.: Είχαν το κεφάλι κάτω. Ντρεπόντουσαν(...)

«Β.Σ.: Ξέρεις τι μου λένε στο ΚΑΠΗ; "Εγώ αν ήμουν", ήταν στη Γερμανία, στο Μπίμπλις, "δε θα πήγαίνα στη Γερμανία μου λέει, δε θα πήγαίνα, θα τους σκότωνα"... Άλλοι το λένε, "δε θα πήγαίνα, μη μου λέτε για Γερμανούς"»

Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών αποκαλύφθηκαν και *μνήμες από την άλλη πλευρά*: Γερμανοί/ίδες εμφανίστηκαν στις εκδηλώσεις και κατέθεσαν κάποιες μικρές μαρτυρίες. Ο Ν.Μ. τις περιγράφει:

«Στο δεύτερο ταξίδι το 1995 ένας Γερμανός μας σταμάτησε και διηγήθηκε ότι θυμάται τους ομήρους νωρίς τα πρωινά που στοιχίζονταν μπροστά στην παράγκα και ξεκινούσαν σκεπασμένοι με τσουβάλια τσιμέντου. Τότε ήταν 12 χρονών.

Στο τρίτο ταξίδι το 1997, επισκεπτόμενοι το κάστρο του Άουερμπαχ μια κυρία μας διηγήθηκε ότι ήταν η νύφη του φούρναρη που προμήθευε ψωμί την παράγκα. Όμηροι το κουβαλούσαν και αυτή έβαζε κρυφά στα σακιά ό,τι μπορούσε να εξοικονομήσει –λίγα λαχανικά, ένα λουκάνικο και ρούχα. Κάποια φορά όμως η συννυφάδα της το αντελήφθη και την απείλησε: “αν το ξανακάνεις εκεί που βρίσκονται αυτοί θα βρεθείς κι εσύ”. Έτσι φοβούμενη έβαζε μόνο ψωμί στα σακιά.

Στο Πέμπτο ταξίδι το 2001, είχαμε μια έκπληξη. Μας επισκέφθηκε στο ξενοδοχείο μια γερμανίδα κυρία και ρωτούσε τους ομήρους αν τη θυμούνται. Κανείς δεν τη θυμόταν, αλλά αυτή θυμόταν την άθλια παράγκα. Θυμόταν τους εξαθλιωμένους Έλληνες. Μερικοί από αυτούς έρχονταν κρυφά, και η μαμά της τους έδινε ένα πιάτο σούπα και λίγο ψωμί. Το μόνο που καταλάβαινε η κοπέλα από τους Έλληνες ήταν “πείνα” και “ψωμί”. Απ’ τη μια μεριά οι αναμνήσεις της είναι θλιβερές, αλλά θυμάται πόση χαρά ένιωθε όταν μπορούσε να δώσει στους όμηρους λίγη σοκολάτα. Όμως θυμάται ότι αυτό έπρεπε να το κρατάει μυστικό.

Στο τελευταίο ταξίδι το Νοέμβριο του 2003 κατά τη διάρκεια της κατάθεσης στεφάνων στο μνημείο, ένας Γερμανός μας είπε δακρυσμένος: “Ήμουν 9 χρόνων και το σπίτι μου βρισκόταν στον κεντρικό δρόμο που οδηγούσε από το Άουερμπαχ στο νταμάρι, στην περιοχή Χόχστατ. Κάθε πρωί, σχεδόν νύχτα, ανέβαιναν τον ανήφορο εξαντλημένοι, πεινασμένοι και κρύωναν. Οι γονείς μου θέλησαν μια φορά να τους δώσουν τρόφιμα αλλά οι φρουροί χτύπησαν τον πατέρα μου. Από τότε η οικογένειά μου άφηνε τρόφιμα στο μανδράκι ή στο πρεβάζι του παραθύρου. Την άλλη μέρα που έλλειπαν καταλαβαίναμε ότι οι όμηροι τα είχαν πάρει”».

8. Οι γερμανικές αποζημιώσεις

«Στις 12 Αυγούστου 2000¹⁵, τέθηκε σε ισχύ Γερμανικός Νόμος που ιδρύοντας ένα ίδρυμα με την επωνυμία «Μνήμη, Υπευθυνότητα και Μέλλον», ανέθεσε σε επτά οργανισμούς, μεταξύ των οποίων ο Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως (ΔΟΜ), την καταβολή αποζημιώσεων σε πρώην εργάτες σε συνθήκες σκλαβιάς και θύματα καταναγκαστικής εργασίας και ορισμένα άλλα θύματα της Εθνικοσοσιαλιστικής (Ναζιστικής) αδικίας. Οι αποζημιώσεις συνεισφέρονται εξίσου από την Γερμανική Κυβέρνηση και γερμανικές εταιρίες. Ο Γερμανικός Νόμος αναγνωρίζει ότι η αδικία που διαπράχθηκε και ο ανθρώπινος πόνος που προκλήθηκε δεν μπορούν στ’ αλήθεια να αποζημιωθούν χρηματικά, και ότι ο Νόμος έρχεται πολύ αργά για όσους έχασαν τη ζωή τους σαν θύματα του ναζιστικού καθεστώτος ή πέθαναν στο μεταξύ.

Μπορούν να υποβάλουν αίτηση:

- Εργάτες σε Συνθήκες Σκλαβιάς
- Θύματα Καταναγκαστικής Εργασίας για Εταιρία ή Δημόσια Αρχή
- Θύματα Αγροτικής Καταναγκαστικής Εργασίας
- Θύματα Προσωπικής Βλάβης
- Γονείς τέκνου που απεβίωσε
- Άτομα που υπέστησαν Φθορά Περιουσίας
- Κληρονόμοι»

¹⁵ <http://www.compensation-for-forced-labour.org>

Βάσει αυτού του νόμου όλοι οι καταναγκαστικοί εργάτες απέκτησαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν αποζημιώσεις από τη Γερμανία. Από την ομάδα του Άουερμπαχ μέχρι σήμερα έχουν εισπράξει την αποζημίωση οι περισσότεροι.
Ο Γιώργος πήρε χρήματα, σε αντίθεση με τον Βίκτωρα που ανησυχεί ότι δε θα τα πάρει καθόλου.

«Γ.Μ.: Εσύ πήρες είπες ένα τρακόσα, ε; Μπορείς να πεις πόσο κόστισε αυτό το πράγμα;

Γ.Π.: Αυτό είναι δυο πακέτα τσιγάρα. Το κόστος...

Έφη Μ.: Σαν ηθική ανταμοιβή. Απλούστατα δεν τους πληρώνουν ψυχική οδύνη, πληρώνουν τα μεροκάματα εκείνης της εποχής...

Γ.Π.: Ξέρεις τι είναι το πρωί να φωνάζει ο κουλοχέρης “άουφστεεν!”, εμείς δεν είχαμε να βάλουμε ρούχα. Μ’ αυτά δουλεύαμε, μ’ αυτά κοιμόμασταν, μ’ αυτά περπατάγαμε. Σηκωνόμασταν. Ξανάφευγε ο κερατάς, ξαναχωνόμασταν από κάτω, αφού κρυώναμε. Ερχόταν ξανά μας έλεγε σηκωθείτε, μας χτύπαγε με το βούρδουλα όπου πετύχαινε. Δεν ήτανε βαρβαρότητα αυτή, ε; Αυτός δεν ήτανε σαδιστής; Ενώ οι άλλοι Γερμανοί ήτανε αρνάκια».

«Β.Σ.: Για τους κομμουνιστές ήταν να πάνε και στείλανε εμάς. Κατάλαβες; Και να μην πληρωθεί; Γιατί; Να πάρουν όλοι λεφτά (...) Όλοι πήρανε. Εγώ γιατί να μην πάρω; Εγώ που δεν έχω πάρει, Εγώ γιατί;»

9. Ομάδες, Κλίκες και συγκρουόμενες αφηγήσεις

Η κοινή εμπειρία των σκληρών, απάνθρωπων συνθηκών καταναγκαστικής εργασίας, των 130 και μετέπειτα 60, στο Άουερμπαχ, δεν δημιούργησε στενούς δεσμούς ανάμεσα στους πρώην ομήρους, παρότι πολλοί παρέμειναν γείτονες στην Κοκκινιά και στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά.

Είναι προφανές ότι η επανένταξη τους στην ελληνική κοινωνία απομάκρυνε την τραυματική εμπειρία της καταναγκαστικής εργασίας και συνακόλουθα τους ανθρώπους. Όπως είπαν ήθελαν να ξεχάσουν.

Όμως, όπως αναφέρουν και οι δυο πληροφορητές μου, ομαδοποιήσεις, «κλίκες» και ανταγωνισμοί υπήρξαν έντονοι στο Άουερμπαχ. Και οι δύο αναφέρονται σε αυτά, ο Γιώργος όμως με πολύ πιο οξύ ύφος:

«Γ.Π.: Στην παράγκα που κοιμόμασταν παίρναμε το φαί κάτω για να φάμε, για το βράδυ. Ήσαν κλίκα, ο μάγειρας κι άλλοι 4 και κλέβανε το φαί, δηλαδή δε βρίσκαμε κρέας ποτέ, το κλέβαν αυτοί. Δηλαδή δε μπορούσαμε να τους ελέγξουμε, γιατί τα ‘χανε καλά με τον κουλοχέρη το Γερμανό και είχανε το βέτο αυτοί. Έλεγε ο αδερφός μου μετά “αν γλιτώσουμε αυτούς τους πέντε θα τους στείλω στο νοσοκομείο απ’ το ξύλο”. Ήτανε παλαιστής, ήτανε θηρίο (...).»

«(...) Γίνεται η απελευθέρωση το ’45, τέλη Απριλίου αρχές Μαΐου –έλα να γελάσεις τώρα-, είχαμε συγκεντρωθεί στην παράγκα που μέναμε, την παράγκα την είχαμε κάνει λουξ, με κρεβάτια, είχαμε βρει κρεβάτια από των Γερμανών τα νοσοκομεία, από δω από ‘κει, καθάρισαμε όλα μέσα, ρίξαμε φάρμακο, και τους πιάνει και τους δέρνει και τους πέντε (γέλια). Λέει “να το θυμάστε, μην

το ξανακάνετε αν τύχει άλλη φορά”. “Έπρεπε να τους σκοτώσω αλλά δεν μπορώ να το κάνω αυτό, αλλά αυτό που σας έκανα...”. Ήτανε κι άλλοι, κοιτάγανε κι οι άλλοι. “Βάρα τους ακόμα”, λέει, κι οι άλλοι δηλαδή ήταν κατά αυτών ήτανε».

«Β.Σ.: Και κανονικά ο μάγειρας έπρεπε να κάνει αυτό... Να ανακατεύει και να δίνει, να ανακατεύει και να δίνει. Τι έκανε; Το πάνω-πάνω. Και τα αποκάτω τα παίρνανε οι ίδιοι». Θυμάσαι στον Άη Νικόλα που είχαν φέρει έναν; Το Μ. (...) έναν που είχαν πάει και ο Ι. του ‘βαλε πάγο και σηκώθηκε κι έφυγε, το θυμάσαι; Ο Π.. ο Μ. ο Π.. Και μετά από λίγο πέθανε. Τον έπαιρνα εκεί και του έλεγα για τη Γερμανία είμαστε προσκαλεσμένοι... που είναι, που είναι, τον έπιασε ο Ι....

Ν.Μ.: και του ‘βαλε τις φωνές...

Β.Σ.: Του ‘βαλε τις φωνές και σηκώθηκε κι έφυγε...

Ν.Μ.: Γιατί αυτός ήτανε που μοίραζε το φαγητό;

Β.Σ.: Ήταν πολλοί. Όλοι οι μεγάλοι αυτοί είχανε αναλάβει... οι πιο μεγάλοι.

Ν.Μ.: Και έβαζαν το πάνω-πάνω, το ζουμάκι...

Β.Σ.: Ναι, και τα πηχτά τα έτρωγαν οι ίδιοι».

«(...) Μας λέγανε να τραγουδάμε. Ο Jakob, ο Ιάκωβος. “Τραγουδήστε”. Μετά του είπαν κάποιιοι ότι ήταν κομμουνιστικά και τα απαγόρευσε. Ότι δεν είναι τραγούδια αυτά. Ποιος ξέρει;

Ν.Μ.: Λέγατε δηλαδή...

Β.Σ.: ΕΛΑΣ, ΕΛΑΣ για την Ελλάδα...

Ν.Μ.: Αντάρτικα τραγούδια δηλαδή. Και πώς κατάλαβε;

Β.Σ.: Του το ‘παν άλλοι, του το ‘παν άλλοι. Ότι αυτά που τραγουδάνε οι Έλληνες είναι... δεν μπορεί. Κάποιος το κάρφωσε... Ποιος ξέρει;»

«Γ.Μ.: Για τους άλλους, τον Γιάκομπ, τον κουλοχέρη;

Γ.Π.: Αυτός ήτανε (...), ήτανε στρατιωτικός, αυτός είχε χάσει το χέρι του στη Ρωσία, νεαρός ήτανε και πούλαγε ότι ήτανε κάποιος.

Γ.Μ.: Ήτανε σαδιστής...

Γ.Π.: Ναι, αλλά παρασυρότανε και από τους δικούς μας. Τους πέντε. (...) Ο κουλοχέρης με τους πέντε ήτανε (...) όλο μαζί γύρναγε (...). Ήτανε αρχηγοί αυτοί. Εγώ αυτούς είδες τι σου είπα, να τους βάρανε και να τους σκότωνε (...) γιατί ήτανε πολύ κακό για μας να μας κλέβουνε από το λίγο κρεατάκι, ε; Ε, βέβαια, άλλοι πεθάνανε, άλλοι ήτανε κίτρινοι, δεν μπορούσανε να πάρουν τα πόδια τους, άλλοι πρηστήκανε, άλλοι (...). Κλέψε, αλλά όχι όλα, ε;»

«Γ.Π.: Αυτός ήτανε ο δολοφόνος μας (ο κουλοχέρης), αυτό πρέπει να γραφτεί. Κι όμως αυτή η κλίκα όταν τον πιάσαμε, τότε φέραμε στην παράγκα, αυτοί μεσολαβήσανε και του τη χαρίσαμε, δεν τον σκοτώσαμε, τον παραδώσαμε στους Αμερικάνους. Αυτοί ήτανε, για να μην πω ποιοι ήτανε, άσε (...) να του ρίχναμε μια φόλα να τελειώνε».

Η καθημερινή ζωή στα στρατόπεδα είναι ένα πεδίο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον που γεννάει συγκρούσεις τόσο ανάμεσα στις μαρτυρίες, όσο και ανάμεσα στις ερμηνείες. Η μελέτη των ατομικών στρατηγικών επιβίωσης και της αλληλεγγύης, της συχνά παθητικής στάσης των κρατουμένων, της αντίστασης και της συνεργασίας, αλλά και της

διαφθοράς των ναζί και της συναλλαγής μαζί τους κλπ., εγείρει ηθικά ζητήματα που συχνά ραγίζουν τη βιτρίνα εξιδανικευμένων ηρωικών αναπαραστάσεων και προκαλεί ορισμένες φορές την αντίδραση έως και την οργή των μαρτύρων των στρατοπέδων, ιδίως όταν θεωρούν ότι αμφισβητείται η θυσία τους¹⁶.

Ο Γιώργος αναφέρει χαρακτηριστικά για την καθημερινή ζωή:

«Εγώ, δεν ξέρω. Θυμάμαι μια φορά στο διάστημα που ήμουν εκεί πέρα και δε θυμάμαι μια μέρα να είμαι δυσαρεστημένος. Περπάταγα σα να ήμουν ναρκωμένος. Πήγαινα μες το εργοστάσιο, δεν έπαιρνα χαμπάρι. Το βράδυ, το βράδυ πάλι “πάω λέω να ζεσταθώ”. Δεν ένιωθα φοβία, δεν ένιωθα θάνατο. Δεν ξέρω γιατί, δεν ξέρω.»

Αντίστοιχα ο Πρίμο Λέβι αναφέρει ότι «ο φόβος του θανάτου είναι στους κρατούμενους των στρατοπέδων όπως στη ζωή, η αναμονή του συντομότερα δεν άλλαζε τα πράγματα. Υπήρχαν πιο επείγουσες ανάγκες: το φαγητό, το κρύο, το ξύλο, η εξάντληση. (...) Ο θάνατος δεν ήταν άμεσα παρόν». Για την έλλειψη αλληλεγγύης: «όταν η αιχμαλωσία συνεπάγεται ακραία καταπίεση, η αλληλεγγύη εκλείπει. Υπερισχύουν άλλοι παράγοντες. Η ατομική επιβίωση».

Ο Γιώργος αντίστοιχα:

«Γ.Μ.: Κι ο Βίκτωρας μου έλεγε ότι είχε βρει ένα μέρος που έκλεβε καρότα, αλλά δεν μπορούσε να το πει...

Γ.Π.: Ναι γιατί φοβότανε. Άμα τον παίρνανε χαμπάρι, άμα το μάθαινε ο Γερμανός, θα έλεγε “έλα δω, που βρίσκεις τα καρότα;”.

Γ.Μ.: Ο καθένας προσπαθούσε για τον εαυτό του έναν τρόπο για να επιζήσει.

Γ.Π.: Να επιζήσει, ναι, έτσι ήταν...

Γ.Μ.: Γενικά μοιράζατε πράγματα;

Γ.Π.: Μπα... Σπανίως. Δεν είχες περιθώριο. Ήτανε λίγα.(...)»

Και ο Βίκτωρας:

«Β.Σ.: Στο τρένο μας δώσανε ο Ερυθρός Σταυρός ένα πακέτο.(...) Είχε λίγο σαλάμι, ένα τέτοιο βούτυρο, μαρμελάδα κι ένα κομμάτι ψωμί. Έλα να δεις εδώ. Όπως τα πήρα τα πλακώνω, τα κάνω να όλα. Λέει ένας άλλος (...) την άλλη μέρα “Μου κλέψαν το ψωμί!”. Έχεις συρτάρι να το κρύψεις ρε βλάκα; Το βράδυ στο πήρανε...»

Στο Άουερμαχ όπως και σε όλα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, υπήρχαν αυστηροί κανονισμοί, μια οργάνωση και καταμερισμός των εργασιών που διαμόρφωνε ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό των κρατουμένων. Η πρόσβαση στο φαγητό πρώτιστα, η ελαφρύτερη δουλειά, γενικότερα οι καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, χώριζαν τους κρατούμενους, σε περισσότερο ή λιγότερο βασανιζόμενους.

Την ίδια στιγμή πολλοί κρατούμενοι ακολουθώντας ατομικές ή συλλογικές στρατηγικές επιβίωσης συνδιαλέγονταν με τους ναζί, δημιουργούσαν ομαδοποιήσεις, ορισμένες φορές εις βάρος των άλλων. Στα στρατόπεδα οι κομμουνιστές πολιτικοί κρατούμενοι σχημάτιζαν περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία κρατουμένων τέτοιες ομάδες¹⁷.

¹⁶ βλ Πρίμο Λέβι για τον Bettelheim, Levi Primo, *Το καθήκον της μνήμης*, συζήτηση με την Anna Brava και τον Federico Careja, εκδ. Άγρα 1988

¹⁷ ό.π.

Ο Γιώργος αναφέρει:

«(...)Εγώ είπαμε, για καλή μου τύχη (...) όταν είπα χριστέ μου και αυτά κι έκανα τη χειρονομία, από 'κει γλίτωσα και κοιμόμουνα...(σε κοιτώνα στο εργοστάσιο). Να δεις που μου το κοπανάγανε. “Εσύ είσαι απ’ τους προνομιούχους”, ενώ μαζί ήμασταν 5-6 μήνες. Εγώ πότε; Απ’ τα Χριστούγεννα. Τον Απρίλιο απελευθερωθήκαμε. Πόσο είναι; 3 μήνες. Δηλαδή πήγα κι έκανα παρακάλια να πάω εκεί; Μόνοι τους.... Η τύχη μου ήτανε. Εσύ γιατί το σχολιάζεις; Δε σου ‘δωσα κι έφαγες μετά; Που ερχόσασταν απ’ την παράγκα δεν έδιναν απ’ τα καζάνια να φας εσύ; Υπάρχει αυτό, μέσα στα πλαίσια είναι...»

Γ.Μ.: Είναι λογικό.

Γ.Π.: Λογικό. Κι εγώ θα ζήλευα, θα ‘λεγα κοίτα αυτός.... Μπορεί να σε πουν....»

Εξαρχής, η ομάδα που επανασυγκροτήθηκε με αφορμή τα ταξίδια προέκυψε εν μέρει από επιλογή. Είναι σίγουρο ότι εκτός αυτών που δεν το είχαν πληροφορηθεί, υπήρχαν και άλλοι που αποκλείστηκαν από την ομάδα. Οι δύο που εντοπίστηκαν πρώτοι ήταν αυτοί είχαν τη δυνατότητα, αλλά και την αναγνώριση από πολλούς του δικαιώματος να καθορίσουν τη σύνθεση της ομάδας. Παραπάνω ο Βίκτωρας αναφέρει ένα τέτοιο περιστατικό, όταν κάποιος που ήρθε σε ένα ραντεβού εκδιώχθηκε από έναν εκ των δύο.

Την αντιπαλότητά του με ορισμένους της ομάδας, που διακρίνεται σε όλη τη συνέντευξη την παρουσιάζει εδώ ο Γιώργος έμμεσα.

«Γ.Μ.: Αλλά αυτούς που πήγατε δεν τους έβλεπες εδώ...;

Γ.Π.: Όχι δε συγκεντρωνόμασταν, γιατί εγώ ήμουν άλλος χαρακτήρας, άλλος...

Γ.Μ.: Αλλά ούτε αυτοί...

Γ.Π. Ούτε αυτοί. Όποτε πηγαίναμε για Γερμανία συναντιόμασταν. (...)»

Ο Ν.Μ. αναφέρει:

«Ν.Μ.: Το πρώτο ταξίδι κύλησε ομαλά, ίσως γιατί ήταν η μεγαλύτερη ομάδα, οι όμηροι με τις γυναίκες τους και τους συγγενείς. Στα υπόλοιπα, εκτός του τελευταίου όπου ήταν μονάχα 3 οι όμηροι, υπήρχαν εντάσεις και τσακωμοί. Στην αρχή είπα “μεγάλοι άνθρωποι είναι και τσακώνονται σαν τα παιδάκια”. Και πράγματι, τσακωμοί ξέσπαγαν αναπάντεχα και χωρίς εμφανή λόγο, ακόμη και μπροστά σε επίσημους εκπροσώπους του δήμου. Αργότερα κατάλαβα ότι αυτή η ένταση αντανάκλουσε τις ομαδοποιήσεις που υπήρχαν στο Άουερμπαχ. Γιατί είναι αναπόφευκτο σε μια ομάδα περισσότερων από δέκα-δώδεκα ατόμων να υπάρχουν ομαδοποιήσεις. Στην συμβίωση της παράγκας υπήρχαν υποομάδες με μικρά ομαδικά συμφέροντα στη βάση της εξασφάλισης τροφής».

Γ.Μ.: Μπορείς να μου πεις τους λόγους, ή τις αφορμές έστω...

Ν.Μ.: Το υπόβαθρο δεν ήταν καθαρό... (...)Αντιδρούσαν σε διηγήσεις άλλων, (...) “τι λέει αυτός, ρε”, “γιατί δεν μετάφρασες τι είπε;” κ.λ.π. Εγώ αναγκάζομαι με τη μετάφραση να διαχειρίζομαι τις εντάσεις..»

Αντιφατικές αφηγήσεις, σε κάθε περίπτωση θα υπήρχαν. Ατομικές μαρτυρίες των ίδιων ιστορικών γεγονότων πολύ συχνά διαφέρουν, χωρίς να σημαίνει ότι κάποια/ες είναι πλαστές.

Η Ρίκη βαν Μπουσχότεν εντοπίζει μια τριπλή υποκειμενικότητα της βιωμένης ιστορίας¹⁸:

- Την υποκειμενικότητα του βιώματος, δηλαδή της πρόσληψης της εμπειρίας και της ένταξης της σε ένα πλαίσιο αναφοράς.
- Την υποκειμενικότητα της μετάπλάσής της, δηλαδή της επιλογής, της λήθης ή της μεταβολής, με βάση το πλαίσιο αναφοράς και τις αλλαγές που επέρχονται σ' αυτό.
- Την υποκειμενικότητα της αφήγησης, της διαλεκτικής σχέσης αφηγητή και ακροατή και των συνθηκών κάτω από τις οποίες η αφήγηση γίνεται.

Καθένα από αυτά τα στάδια αποτελεί και ένα στάδιο ερμηνείας. «Η ερμηνεία του αυτόπτη συνεχίζεται με αλληπάλληλες ανασηματοδοτήσεις ως τη στιγμή της αφήγησης».

Ο αυτοβιογραφικός, απολογιστικός, δηλαδή προσωπικός, ηθικός και αξιολογικός χαρακτήρας των προσωπικών μαρτυριών των πρώην καταναγκαστικών εργατών κάνει την αμφισβήτηση έστω και «ανώδυνων» στοιχείων της αφήγησης να φαίνεται απ' την πλευρά αφηγητή σαν υπονοούμενο και συνολική απαξίωση.

Ο Πρίμο Λέβι¹⁹, λέει σχετικά: «είναι ριψοκίνδυνο να μιλήσεις για ανθρώπους εν ζωή, ακόμη κι αν τους εξυμνείς. Θα τους πληγώσεις γιατί η εικόνα παραμένει διαφορετική. (...) Ακόμα κι αν το επιθυμείς, το σκιαγραφούμενο πορτρέτο δεν αναπαράγει το πρόσωπο, διότι επεμβαίνουν σύνθετοι παράγοντες, η ανεπάρκεια της μνήμης, η ασυνείδητη εξιδανίκευση, εξυψωτική ή μειωτική, η συνειδητή εξιδανίκευση, συμβαίνει να δημιουργείς έναν ήρωα εμπνεόμενος από ένα υπαρκτό πρόσωπο (...)»

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

¹⁸ βαν Μπουσχότεν Ρίκη, *Ανάποδα χρόνια, ιστορία και μνήμη στο Ζιάκα Γρεβενών*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1998

¹⁹ Levi Primo, *Το καθήκον της μνήμης*, συζήτηση με την Anna Brava και τον Federico Careja, εκδ. Άγρα 1988

1. Η γραπτή μαρτυρία του Βίκτωρα Σκουφαλου (μέσα της δεκαετίας του '90)

ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ[†]

Ήταν ένα πρωί της 17^{ης} Αυγούστου το 1944 ημέρα Πέμπτη όταν ακούσαμε κάτι φωνές χονδres από μακριά. Ήταν οι τσολιάδες με τα χωνιά και ειδοποιούσαν τον κόσμο «προσοχή, προσοχή!» όλοι οι άνδρες από 15 και πάνω να παρουσιαστούνε στην πλατεία της Οσίας Ξένης. Η μητέρα μας εξύπνησε και μας είπε να πάμε και όταν θα γυρίσομε θα μας βάλει να φάμε τι άλλο από μπομπότα. Και σκουπάλευρο για σούπα. Εξεκινήσαμε εγώ και ο αδερφός μου Μανόλης και κάτι γειτόνοι όλοι μαζί στο δρόμο. Οι τσολιάδες μας κλοτσάγανε να πάμε πιο γρήγορα.

Όταν εφτάσαμε εκεί ήταν όλοι γονατιστοί κάτω στο χώμα. Μας έβαλαν στην σειρά και εμάς μαζί με τους άλλους. Πιο πέρα από εμάς, 3 μέτρα απόσταση, ήταν νεκρός ένας άνδρας ανάσκελα. Μάθαμε ότι ήταν ο Περιβόλας. Αμύνθηκε στον αξιωματικό να του πάρει το περιστροφo, αλλά δεν επρόλαβε και τον εσκότωσε ένας τσολιάς του Ράλλη, τότε ήταν οι Μπουρατήδες.

Ήμασταν όλοι μέσα στον ήλιο του Αυγούστου δίχως νερό και είδαμε τον Παντράνη τον προδότη, με ένα μαστίγιο από συρματόπλεγμα τυλιγμένο, και το χτυπούσε στα κεφάλια σε αυτούς που έδειχνε στον αξιωματικό τον Γερμανό. Μαζί του ήταν και ένας άλλος προδότης, ο περιβόητος Μπακαλόπουλος. Καθόμαστε στους διαδρόμους που υπήρχαν είδαμε ένα παλικάρι με χυμένο το μάτι του και τον χτυπούσανε για να μαρτυρήσει και άλλους κομμουνιστές. Από την Κοκκινιά ήταν όλοι, γονατιστοί κάτω. Πονούσαν τα γόνατά μας από τις πέτρες και τα χαλίκια. Δεν θα ξεχάσω αυτό. Τα χέρια μας τα είχαμε πίσω και το κεφάλι ψηλά, να τρέχει ο ιδρώτας ποτάμι και να μην μπορούμε να τον σκουπίσουμε.

Η ώρα περνούσε και όλο εσήκωναν παλικάρια αθώα, γιατί αυτοί που εσήκωναν πρόδιναν άλλους από φόβο μην τους σκοτώσουν. Ξαφνικά σταμάτησε ο προδότης Μπακαλόπουλος και σηκώνει τον αδερφό μου. Ο Γερμανός τον αρπάζει από τα μαλλιά. Κατά καλή του τύχη ερχόταν ο Παντράνης του 'πε ο αδελφός μου: Γιώργο σε παρακαλώ μίλησε στον Γερμανό ότι εγώ δούλευα στους Γερμανούς και σε άφησα να πάρεις τη ρεζέρβα, το θυμάσαι αυτό! Πηγαίνει ο Πανδράνης και μιλάει με τον Βακαλόπουλο τον προδότη και έτσι τον αφήσανε. Ο αδελφός μου κατουρήθηκε από τον φόβο του. Πολλά παλικάρια εσήκωναν και τα πήγαιναν στη μάνδρα για να εκτελεσθούν.

Μαζί ήταν ο Θανάσης ο Σκάλλας, ο Νίκος ο Μπότσης, ο Ηλίας, ο Κωστής ο φούρναρης, ο Θεόδωρας Ελευθεριάδης, ο Γιάγκος ο Λούβαρης. Περίπου 50 άτομα και. Εδούλευα στο Πέραμα στους Γερμανούς, έφτιαχναν τσιμεντένια καράβια για να απασχολούν τον κόσμο. Στις 14/8/44 μας επήραν τις άδειες και τα πάσα τα γερμανικά και μας απόλυσαν από τη δουλειά τους. Δεν είχαμε αποδείξεις να δείξουμε στους Γερμανούς και έτσι δεν μπορούσαμε να φύγουμε.

Όταν επήγε η ώρα 3 μ.μ. μας έβαλαν στη σειρά τρεις-τρεις και μας επήγαν για το Χαϊδάρι. Στον δρόμο που μας επήγαιναν ο κόσμος μας πετούσε τσιγάρα κούτες, ψωμιά, κονσέρβες, ρούχα και με ντενεκέδες μας έφερναν νερό, αλλά οι Γερμανοί μας τα πετούσαν κάτω και τα ... με τις μπότες. Επήρα έναν ντενεκέ από μια γριά για να πιω, έρχεται ο Γερμανός και μου κοπανάει με τον υποκόπανο μια και μου σχίζει τα χείλια. Με τις χούφτες μου μάζεψα το νερό που ήταν στο φανελάκι μου. Έφυγα από το σπίτι γδυτός με κοντό πανταλόνι και αθλητικό φανελάκι.

Όταν εφτάσαμε στο Χαϊδάρι μας έδωσαν από ένα πιάτο αλουμινένιο και ένα κουτάλι. Στην βρύση που υπήρχε έτρεχε σαν λάδι και ο κόσμος ήταν ο ένας απάνω στον άλλο. Πού να πάρεις νερό από εκεί. Το βράδυ πέσαμε να κοιμηθούμε ο ένας απάνω στον άλλο. Το πρωί άνοιξε η πόρτα του θαλάμου και ο Γερμανός φώναξε τα ονόματα 30 ατόμων. Ξαφνικά έρχεται ένας γείτονας, ο Γιώργος Μουχτόγλου, και μας αγκαλιάζει και μας είπε ότι τον πηγαίνουν

[†] Στίξη παράγραφοι, ορθογραφία, δικά μου.

για εκτέλεση. Αυτό γινόταν κάθε φορά που εσκότωναν έναν Γερμανό, αυτός μας το είπε. Την άλλη μέρα το πρωί μας έβαλαν στη σειρά και μας επήγαν στο γιατρό μας έγδυσαν και μας εξετάζουν. Εμένα με έβγαλαν ικανό (γκουτ). Τον αδελφό μου Μανόλη τον έβγαλαν ανίκανο (νάιν). Ήταν τυχερό να μην πάει στη Γερμανία.

Την άλλη μέρα μας διάταξαν να πάμε στην πλατεία του στρατοπέδου. Εκεί επήγαμε στη σειρά. Ήταν αξιωματικοί Γερμανοί και ένας Γερμανός εφώναζε τα ονόματά μας. Όταν άκουσα το όνομά μου μαζί με τους άλλους. Βίκτωρα Σκουφαλο, σπαστά γερμανικά, έρχεται ο αδελφός μου και με αγκαλιάζει και εκλαίγαμε μαζί. Έρχεται ο Γερμανός και μου κοπανάει μια με τον υποκόπανο στην πλάτη. Νόμιζε ότι μας επήγαιναν για εκτέλεση.

Μας έβαναν στη σειρά πέντε-πέντε και μας πηγαίνανε για το Ρουφ. Στα βαγόνια ο κόσμος μας έδινε τρόφιμα και τσιγάρα, ρούχα και διάφορα πράγματα. Δεν εμπόρεσα να ιδώ τους δικούς μου, την μητέρα μου και την αδελφή μου, τα άλλα μου τα αδέρφια. Τον Δημήτρη τον εσκότωσαν στην Τρίπολη γιατί έφτιαχνε τα όπλα των ανταρτών. Τον βρήκαν νεκρό, σφαγμένο από τους Γερμανούς. Τον Γιώργο, ήταν στη Θήβα, οι ιταλοί έριχναν χειροβομβίδες στην λίμνη στο Λίκερι για ψάρια. Ο αδελφός μου ήξερε καλό μπάνιο και τους εμάζευε τα ψάρια. Αλλά αρρώστησε και έπαθε φυματίωση και πέθανε στα 23 χρόνια του ο Δημήτρης και στα 21 ο Γιώργος.

Όταν εφτάσαμε στο Ρουφ ο Ε.Ε.Σ. μας έδωσε από μια κούτα τρόφιμα, ένα καρβέλι ψωμί και μια κούτα τσιγάρα. Όταν μας έβαλαν στα βαγόνια από 80 άτομα το καθένα, ο ένας απάνω στον άλλο, εγώ είχα τον Θανάση το Σκάλλα, ήταν άρρωστος από ελονοσία Εγώ τον ηκόνιταζα, σε όλη τη διαδρομή ψηνόταν στον πυρετό. Μας είχαν ένα καζάνι για τις πρώτες ανάγκες. Από την πείνα που είχα επήρα μια κονσέρβα για να την ανοίξω και έσπασε το κλειδί. Προσπάθησα με τα δάχτυλα να την ανοίξω και έκοψα τις 3 ρόγες από τα δάχτυλά μου. Το αίμα έτρεχε ποτάμι τα τσιγάρα τα έβαζα στα δάχτυλά μου. Εφτάσαμε στη Θεσσαλονίκη και είχα ακόμα αιμορραγία. Στη Γιουγκοσλαβία μας κατέβασαν αν κάνουμε μπάνιο στο ποτάμι. Τα νερά ήταν παγωμένα. Με το ζόρι μας έριχναν στο νερό για να πλυθούμε. Πολλοί ελιγοθύμησαν από το κρύο και την αδυναμία που είχαν. Μας έβαλαν στα βαγόνια και εξεκινήσαμε.

Στο βαγόνι μέσα είχαμε έναν γέρο πολύ άρρωστο. Είχε ένα κονσερβοκούτι άδειο και το έβαλε να κάνει το νερό του, τον πήγε ένα κόψιμο. Εκείνη την ώρα το τρένο σταμάτησε. Ο γέρος επήρε το κουτί και το 'χυσε από το παράθυρο που ήταν με συρματοπλέγματα. Εκείνη την ώρα περνούσε ένας Βούλγαρος αξιωματικός και του ήρθαν στη μούρη. Έβγαλε το όπλο και άρχισε να πυροβολεί αλλά το τρένο ξεκίνησε ευτυχώς. Τα ξύλα του τρένου ήταν πολύ χονδρά και δεν επέρασαν οι σφαίρες.

Από ψείρα άλλο πράγμα. Ένα απόγευμα ήταν σούρουπο μας έβαλαν με πολυβόλα οι αντάρτες από μακριά. Αμέσως εβγάλαμε από τα παράθυρα τα μανδήλια και εκάναμε σινιάλο. Στην στροφή μας είδαν και άλλοι συνάδελφοι και έβγαζαν και αυτοί τα μαντήλια τους. Μετά από λίγο σταμάτησαν οι ριπές. Είδαν ότι ήταν αιχμάλωτοι και τη γλιτώσαμε για καλά. Φτάνοντας στην Αυστρία μας έβγαλαν έξω από τα βαγόνια.

Ξέχασα να σας πω ότι την ώρα που εκάναμε μπάνιο μας άλλαξαν τα βαγόνια και από τη μέση μας βάζανε τελευταία μαζί με τους αρρώστους. Εμείς δεν επήραμε χαμπάρι. Βρήκαμε τα βαγόνια καθαρά και τα πράγματα στη θέση τους. Δεν εκαταλάβαμε τίποτα το τι σύμβηκε.

Όταν εφτάσαμε στη Γερμανία μετά από μέρες γιατί μας έκρυβαν στα δάση για να περνάνε τα κλεψιμαίικα από την Ελλάδα μας. Όταν εφτάσαμε στον σταθμό η περιοχή λεγόταν Άουερμπαχ κατεβήκαμε όλοι 131 άτομα.

Ήρθε και μας παρέλαβε, όνομα του Ιάκωβος ήταν κουλοχέρης, φορούσε ένα γάντι καφέ χρώμα. Κάθαρμα, κρίμα την ομορφιά που είχε, ίδιος ο Ερεφλίν ήταν με το καπέλο που είχε φτερά. Τον ελέγαμε Ρομπέν των Δασών. Μαζί με άλλους Γερμανούς πολίτες με όπλα όλοι τους, μας επήγαν σε μια παλιά παράγκα. Ήταν ψυγείο για τα φρούτα, μήλα και αχλάδια. Τα πλαινά της παράγκας είχαν η μια τάβλα από την άλλη δύο δάχτυλα αέρα. Το πάτωμα ήταν ξύλινο με αρμούς και από κάτω ήταν κενό 40 πόντοι. Μας έφεραν 5-6 μπάλες από άχυρο και μας είπαν να το στρώσουμε κάτω για στρώμα και από μια κουβέρτα λιωμένη. Οι κουβέρτες emύριζαν από φάρμακα. Επέσαμε να κοιμηθούμε και οι περισσότεροι έκλαιγαν, άλλοι για τα παιδιά τους και άλλοι για τις οικογένειες. όλοι μας εκλαίγαμε την μοίρα μας. Ήπρεπε να κάνουμε κουράγιο και να επιζήσουμε.

Την άλλη μέρα μας απόσπασαν. Άλλοι επήγαν για να καθαρίσουν πατάτες και άλλοι στο τουνέλι. Ήταν μια σπηλιά ολόγεια από αυτές που βλέπουμε στα έργα ανθρακωρυχεία ή χρυσωρυχεία. Το δικό μας το τούνελ ήταν άλλο πράγμα. 180-220 μέτρα κάτω από την επιφάνεια με διάφορες διακλαδώσεις σαν τον Λαβύρινθο. Η δουλειά ήταν πολύ σκληρή, είχε πολλή υγρασία, τα νερά έτρεχαν από παντού. Μας έβαλαν να χτίσουμε κάτι ντουβάρια ψηλά. Ήταν ένα μεγάλο άνοιγμα από ψηλά φαινόταν το φως του ουρανού, μόλις και φαινόταν ήταν το δάσος. Μας επήγαιναν επάνω και εκόβαμε κορμούς από τα δένδρα για την δουλειά μας. Το μεσημέρι μας έφερναν το φαΐ, ήταν μια σούπα ούτε μια πατάτα δεν ευρίσκαμε μέσα. Από ψωμί πού και που μια φέτα σαν τσιγαρόχαρτο. Το πρωί μας έδιναν καφέ ρύζι καβουρντιστό, ένα μαύρο νερό το επίναμε για να ζεσταθούμε γιατί έκανε πολύ κρύο. Μας έφεραν και κάτι ρούχα, ένα σακάκι και ένα πανταλόνι από χαρτί. Για παπούτσια κάτι τσόκαρα από τσόχα και ξύλο από κάτω.

Τα ρούχα μας άρχισαν να λιώνουν από τη βρώμα που είχαν και μαζεύαμε τα σακιά του τσιμέντου, τα τινάζαμε καλά, τα κάναμε γελεκάκια, και τα φοράγαμε στην ... είχαμε χωριστεί σε ομάδες. Εγώ έκανα παρέα με τον Γιάννη τον Ρίμπα, τον Παλαιόπουλο τον Νίκο, τον φωνάζαμε Πίκολο, ήταν ο πιο μικρός μαζί με τον Αποστόλη. Τον Ιωακείμ Σταμπουλίδη με τον θείο του Σαμψών. Τον Στεφανίδη τον Κώστα, ήταν με τον αδερφό του. Τον Δημήτρη τον Ρέπα, τον Σεργούλια τον Γιάννη, τον Σαπουναδέλη Παναγιώτη τον Σκάλλα Αθανάσιο τον Ιωαννίδη Κώστα τον Τριαντάφυλλο Ρουμελιώτη, τον Ψαρά Νίκο, τον Πισάνο Αθανάσιο τον Σιδηρόπουλο Παναγιώτη τον Γιώργο Πολίτη και πολλούς άλλους, που δεν θυμάμαι τα ονόματά τους. Η πείνα μας θέριζε και η κακουχία. Πολλοί επέθαιναν από την δουλειά και την πείνα. Εγώ και κάτι άλλοι πηγαίναμε και κλέβαμε πατάτες και καρότα και ότι βρίσκαμε φαγώσιμο.

Όταν πέθαινε κανένας από μας τον πηγαίναμε στην αποθήκη κοντά στους καμινέδες. Δεν τον εθάβαμε αμέσως, δεν μας αφήναν οι Γερμανοί. Τους παίρναμε τις κουβέρτες. Άμα γινόντουσαν δύο ή τρεις τους κουβαλούσαν με το καρότσι έξω από το νεκροταφείο, γιατί μας έλεγαν κομμουνιστές. Το κρύο μας θέριζε πολύ. Το πρωί ερχόταν ο κουλοχέρης ο Ιάκωβος με το λάστιχο στο χέρι και μας κατάβρεχε για να σηκωθούμε για δουλειά. Μας φώναζε Γερμανικά (Λος άλλες άουστεεν άμα σνελ λος λος) εμπρός, όλοι σηκωθείτε, γρήγορα-γρήγορα. Δεν λογάριάζε τίποτα. Εμπαίναμε στη σειρά και τραβάγαμε για το τουνέλι τραγουδώντας το τραγούδι

«ένα πρωί ξημέρωμα Πέμπτη κατηραμένη
τσολιάδες μας μαζέψανε εις την οσία Ξένη
και μας επαραδώσανε εις το Χαϊδάριο
γούλες και τα λάχανα αυτό είναι το φαΐ μας
υπομονή αδέλφια μου ζυγώνει ΛΕΥΤΕΡΙΑ».

Τα βράδια που καθόμασταν στη σόμπα. Εγώ ποτέ δεν καθόμουν κοντά της γιατί με τρώγανε οι ψείρες.

Θυμάμαι ήταν παραμονή Χριστουγέννων, αργά το βράδυ, για να μην μας βλέπουν οι Γερμανοί επιστρέψαμε στην παράγκα. Είδα μια γριά γερμανίδα που είχε δύο φρατσολάκια στην αμασχάλη της και της αρπάζω το ένα ο Γερμανός σκοπός ήταν δέκα μέτρα και δεν με είδε. Η γριά έβαλε τις φωνές, αλλά εγώ επήγα τελευταίος και της έδωσα να καταλάβει (είναι γλυκιά και ζεστή). Οι Γερμανοί μας σταμάτησαν για έλεγχο αλλά εγώ την είχα φάει.... Ο Γερμανός μας έκανε έλεγχο, δεν βρήκαν τίποτα. Η τελευταία μπουκιά μου έκατσε στο λαιμό και με έπιασε λόξιγκας. Ο Γερμανός το κατάλαβε αλλά δεν emίλησε. Είχαμε και μερικούς καλούς Γερμανούς. Τα Χριστούγεννα μας έφεραν τρόφιμα. Ήταν Κυριακή πρωί και δεν δουλεύαμε. Επήραμε από ένα ψωμί από σίκαλη, βούτυρο, μαρμελάδα και ζαμπόν από πολύ λίγη ποσότητα. Καλό ήταν και αυτό βέβαια. Αυτά τα έστειλε ο Ε.Ε.Σ.. Εγώ τα έφαγα όλα μαζί γιατί θα μου τα έκλεβαν, που να τα έκρυβα δεν είχα μέρος.

Ένα πρωί ήλθαν κάτι Γερμανοί αξιωματικοί και μας έβγαλαν στην αυλή. Μπήκαμε στη σειρά. Ένας Γερμανός ήλθε κοντά μας και έπαιρνε έναν-έναν και τους έβαζε χωριστά. Εχώρισε περίπου 55 με 60 άτομα και τους βάζανε σε κάρα και τους επήγαν στο σταθμό του τρένου. Εμάθαμε ότι θα τους πήγαιναν στο Μπίμπλις, άλλο στρατόπεδο 10 χιλιόμετρα από εμάς. Μόλις τους είδαν οι Έλληνες αιχμάλωτοι, τα χάλια που είχαν, κλαίγανε. Τους περιπολήθηκαν πολύ καλά από φαΐ και ρούχα. Εμείς εμείναμε, οι υπόλοιποι, αλλά καμιά διαφορά. Η ζωή

ήταν η ίδια και χειρότερη. Στο τουνέλι είχαμε ένα ατύχημα. Ένας συνάδελφος, ο Νίκος ο Παλαιόπουλος, έπεσε και έσπασε το πόδι του και τον επήγαν στο νοσοκομείο. Εκεί ήταν και ο Γιάννης Βεργούλιας, ήταν άρρωστος. Οι νεκροί μεγάλωναν. Είχαμε και άλλους νεκρούς, ήταν μικρά παιδιά φοιτητές δεν άντεχαν στη δουλειά και την πείνα τα παιδιά, δεν ήταν μαθημένα, ο Θεός να τα συχωρέσει. Εγώ ήμουν συνηθισμένος στη βαριά δουλειά. Εδούλευα στις οικοδομές και άντεχα σε όλα, αλλά όχι στην ψείρα.

Τις Κυριακές καθόμασταν για να πλύνουμε αυτά που δεν είχαμε. Άλλοι έβγαζαν τις ψείρες από τα ρούχα τους, άλλοι έπλεναν τα σακάκια και άλλοι έτρωγαν γουλιά και καρότα που τα έκλεβαν, μήλα και αχλάδια, σάπια φυσικά, τα μαζεύαμε από κάτω. Αν σε πιάνανε να κλέβεις πατάτες ουαί και αλίμονό σου. Είχαμε κάνει μια τρύπα στα συρματοπλέγματα και κρυφά το βράδυ και πηγαίναμε για κλεψιά. Εφέρονταμε πατάτες και τσοκαρίνες, είναι τα ζαχαρότευτλα, καρότα, μήλα αχλάδια. Έδεντα τα παντελόνια μου με σπάγκο στον αστράγαλο και γεμίζαμε πατάτες και καρότα. Εγώ βρήκα ένα μέρος που είχε καρότα πολλά, έκλεβα μερικά και το βράδυ που κοιμόμασταν εγώ ροκάνιζα τα καρότα. Όσοι ήταν δίπλα μου έλεγαν ότι είναι αρουραίοι, καλά την έβγαζα εγώ. Μας είχαν δώσει από ένα σακάκι και ένα παντελόνι, από χαρτί ήταν. Εγώ είχα τον αριθμό 66 στο πέτο μου, ήταν η ταυτότητά μου. Όλοι μας είχαμε τον αριθμό μας. Τα βράδια είχαμε τον μάγειρα, τον έλεγαν Διαμαντή και μας έλεγε πώς γίνονται τα φαγητά και εμείς εγλείφαμε τα δάχτυλά μας από την πείνα.

Οι ημέρες περνούσαν με βάσανα και πείνα. Το πρωί μας επήγαιναν για δουλειά 7 χιλιόμετρα μακριά απάνω στο βουνό. Από μακριά ακουγόντουσαν κανονιές, πολύ σιγά. Άμα γινόταν συναγεμρός το βράδυ, μας σβήναν τα φώτα και από τα παράθυρα βλέπαμε τις αερομαχίες. Γερμανικά Στούκας και εγγλέζικα αροπλάνα στον ουρανό. Αυτό γινόταν κάθε μέρα Άμα έπεσε η βόμβα στο Χιροσίμα οι Γερμανοί τα χρειαστήκανε για καλά. Εγώ που ήξερα τα ιταλικά μάθαινα από τους Γάλλους το τι γινόταν γύρω μας. Μια μέρα ήλθε ο δήμιος πρωί-πρωί και μας επήρε από την παράγκα και μας ανέβασε στο βουνό. Είχαμε και τον τραυματία τον Νίκο. Ήθελαν οι Γερμανοί να τον αφήσουμε στην παράγκα, τι θα γινόταν, τον επήραμε μαζί με το καρότσι. Ανεβαίναμε από βουνό σε βουνό, δεν ξέραμε που μας πηγαίναν. Κάποια στιγμή είδαμε τα αεροπλάνα να ρίχνουν σε μια φάλαγγα. Ήταν Γάλλοι αιχμάλωτοι και τους θέριζαν. Εμείς επήραμε ένα σεντόνι 4 άτομα και εκάναμε σινιάλο. Τους Γάλλους τους πήραν για Γερμανούς. Η περιοχή λεγόταν Μίχελστατ. Από κει χωρίσαμε σε ομάδες 3-4. Μέσα στα δάση εβλέπαμε νεαρούς στρατιώτες Γερμανούς. Εγώ έφυγα από την παρέα και επήρα τον κατήφορο. Έβλεπα από μακριά στους δρόμους άρματα. Δεν ήξερα τι ήταν Ρώσοι, Αμερικάνοι ή Εγγλέζοι.

Μόλις έφτασα στο δρόμο ήταν ένα τανκς χαλασμένο, είχε σπάσει η ερπύστρια και το επισκευάζανε. Ετρώγανε κονσέρβες κάτι στρατιώτες. Με βλέπανε και γελούσαν με τα κουρέλια που φορούσα. Τα άρματα είχαν ένα λευκό άστρο δεν ήξερα τι ήταν, μου φώναζαν.....Εγώ δεν άντεξα και εφώναζα δυνατά: κρέκο, ατίνε, πειραίους. Αυτοί με κοιτούσαν και γελούσαν. Ξαφνικά βγαίνει ένας μουντζούρης φαντάρος και με πλησιάζει. Μου απαντά εγώ παπά μι Καλαμάτα οκεί; Εγκώ Έλληνας. Τρέχει και με αγκαλιάζει και έκλεγε. Τους λέω ότι είμαι Έλληνας αιχμάλωτος και ήλθαν όλοι κοντά μου, μου δίνανε τρόφιμα για να φάω. Δεν ήξερα τι να πρωτοφάω. Την ώρα εκείνη ήλθε ένας αξιωματικός με το τσιπ και τους αρωτάει τι συμβαίνει και του είπαν ότι ήμουν Έλληνας. Αμέσως βγάζει από την τσέπη του και μου βάζει μια βιταμίνη, ήταν πολύ πικρή μου έδωσε και λίγο νερό. Μου πήρε τα τρόφιμα και κάθε 1 ώρα μου έδινε μια βιταμίνη. Βλέπω τον καλαματιανό τον φαντάρο να βάζει την εξάτμιση του τανκς στο ρυάκι που υπήρχε στο δρόμο και έβαλε την μηχανή εμπρός του τανκς. Μου βγάλανε τα βρώμικα ρούχα και με εβάλανε στο νερό. Στην αρχή φοβόμουνα. Το νερό ήταν ζεστό. Με σαπούνια και κολόνιες με επλύνανε, με ξεβγάζουν καλά και με αλείβουν με ένα λίπος και με αφήσανε για λίγο. Ήταν αλοιφή για την ψείρα. Μου κόψανε και τα μαλλιά με ψιλή μηχανή. Μου φέρανε ρούχα για να βάλω και πουκάμισο πολύ μακρύ, ένα παντελόνι μου πήγαινε μέχρι το στήθος μου. Δεν έβρισκαν ρούχα στο μπόι μου. Με έβαλαν στο κρεβάτι του τανκς και εξεκίνησαν. Εφτάσαμε σε μια πόλη που είχε ένα μεγάλο ποτάμι, τον έλεγαν Ρήνο, ήταν το Μανχάιμ. Στο στρατόπεδο που με επήγαν εβρήκα πολλούς Έλληνες εκεί. Βρήκα και από το τουνέλι μερικούς.

Μια μέρα ξεμείναμε από φαγώσιμα και ξεκινάμε μερικοί για την παράγκα. Ήταν πολύ μακριά περίπου 80 χιλιόμετρα. Μόλις ήταν καθαρή, την είχαν φτιάξει οι προηγούμενοι. Εγώ

βρήκα ένα κρεβάτι και κοιμόμουν έξω, στα δένδρα από κάτω. Εμείναμε περίπου 5 μήνες στην Γερμανία, τον περισσότερο καιρό στο Μανχάιμ. Μια μέρα έρχεται ένα αμάξι ένα τζέιμ και ζητούνται 15 άτομα για δουλειά. Εγώ ήξερα τα ιταλικά και συνονογιόμουν καλά με τους Αμερικάνους. Ανεβήκαμε στο αμάξι και μας επήγαν σε ένα μέρος μακριά. Μας κατέβασαν και μας εχώρισαν σε δύο ομάδες. Ήταν νεκροταφείο. Οι μισοί σκάβανε λάκκους στην σειρά και οι μισοί τους θάβαμε Είχαν κόκαλα από νεκρούς. Τα σακιά είχαν 4 πόδια, ένα κεφάλι, άλλος σάκος 3 μισά σώματα, άλλοι σάκοι είχαν εντόστια που βρομάγανε πολύ. Μας είχαν δώσει κάτι μάσκες και γάντια και μπότες. Ήτανε το κάτι άλλο που δεν περιγράφεται. Την άλλη μέρα δεν εξαναπήγαμε. Μας είχαν πληρώσει καλά με δολάρια. Στο Μάνχαϊμ είχαμε και ένα θέατρο κάθε βράδυ και παίζαμε μαζί με τον Αποστόλη τον «Αρωματοπώλη». Εμείναμε περίπου 2-3 μήνες ώσπου να πάρουμε απόσπαση.

Μια πρωία ήρθε η διαταγή για να φύγομε. Μας εβάλανε στα αυτοκίνητα και μας επήγαν στο Μόναχο, στον σταθμό. Εκεί ήλθε ένας ταγματάρχης και μας έβγαλε λόγο. Μας έλεγε ότι οι Αμερικάνοι θα μας ταΐζουν με χρυσά κουτάλια και πρέπει να γυρίσομε όλοι στην πατρίδα μας. Λόγια. Λόγια παχιά. Εγώ κατέβηκα από το τρένο με μια βαλίτσα που είχα. Έρχεται ένας γέρος ο κ. Μανόλης ο πλακάς και με έβαλε πάλι στο βαγόνι. Μου είπε ότι πρέπει να πάμε στην πατρίδα. Εξεκινήσαμε για τον γυρισμό. Στον δρόμο είχαμε πολλά εμπόδια από φαί και από νερό. Περάσαμε την Γιουγκοσλαβία και θα μπαίναμε στα ιταλικά σύνορα στο Μπολτσάνο. Μόλις πατήσαμε την ιταλική γη πέσαμε στα μποστάνια και στα αμπέλια. Ήλθαν οι Ιταλοί και μόλις είδαν την ελληνική σημαία μας φώναζαν ιταλικά (μπόνα λα γκρέτσια) καλή η Ελλάδα και μας έφεραν ψωμί στο σταθμό και φρούτα πολλά. Μας αγκάλιαζαν σαν αδέρφια.

Εφύγαμε από τα σύνορα και από πολλές ώρες εφτάσαμε στην Ρώμη. Τότε ένας Έλληνας ο Κοκκινιώτης ανέβηκε στις κολόνες υψηλής τάσεως και έβαλε την ελληνική σημαία πολύ ψηλά. Τότε ήλθαν οι καραμπινιέρηδες και έβαλαν συνεργείο για να κατέβει. Το τρένο ξεκίνησε για το Μπάρι. Η σημαία μας κυμάτιζε από μακριά. Μας επήγαν σε ένα στρατόπεδο που λεγόταν Σάντα Φάρα. Ήταν όλο αιχμάλωτοι από τη Γερμανία. Εμείναμε περίπου 1 μήνα εκεί. Τα βράδια εβγαίναμε παρέες και πηγαίναμε στο σινεμά. Μια φορά έγινε ένας καυγάς και έγινε το σώσε. Κάτι ιταλοί μας επήραξαν και πλακωθήκαμε στο ξύλο. Εγώ ήξερα τα ιταλικά καλά και έτσι emίλησα στην ιταλική αστυνομία και μας άφησαν να φύγομε με συνοδεία. Μας επαραδόσανε στο στρατόπεδο. Μετά από μερικές μέρες ήλθε διαταγή πάλι. Μας έβαλαν στα αυτοκίνητα και μας επήγαν στον Τάραντο της Ιταλίας.

2. Η γραπτή μαρτυρία των 3 Ελλήνων που κατέθεσε ο δρ. Μπένσελ στην ομάδα εργασίας του Άουερμπαχ

«Είναι γνωστή η ωμότης και η βία, δια της οποίας μας οδήγησαν οι Γερμανοί εις την χώραν των, δια πυρός και σιδήρου αιματοκύλησαν τα σπίτια μας, και εσάρωσαν κυριολεκτικώς την Ελλάδα μας. Ωσάν τα ζώα μας έφεραν κλεισμένους μέσα στα σκοτεινά βαγόνια, και στοιβασμένους σαν εμπορεύματα, χωρίς νερό και χωρίς αέρα, ένα παράθυρο πολύ μικρό κλεισμένο και αυτό με αγκαθωτά σύρματα. Σκεφθήτε την αγωνία μας, δεκατέσσαρας ημέρας σ' αυτό το χώρο. Όταν εφθάσαμε μας οδήγησαν εις ένα εργοστάσιο κατασκευής αεροπλάνων εις το χοκστατ, Βενσχάιμ, υπό την γην βάθους εβδομήντα έως εκατόν πέντε μέτρα, της εταιρείας Δόκτωρ Χάυμαν. Ακόμη ήτο καλοκαίρι, εδώ όμως έπρεπε να φορεί κανείς πολύ βαρεία ρούχα, για να μπορέσει να ανδέξει εις το τρομερό κρύο που έκανε, είκοσι υπό το μηδέν. Από την πρώτην μέραν που πιάσαμε δουλειά μας είπαν ότι θα μας δώσουν ρούχα και επειδή το φαγητό που μας έκαναν δεν ήταν κατάλληλο για ανθρώπους αλλά ούτε και για ζώα, μας υποσχέθηκαν ότι θα το καλυτερέψουν. Δυστυχώς η υπόσχεσις έμεινε υπόσχεσις και δεν πέρασαν πολλές μέρες όταν άρχισαν τα πρώτα κρούσματα. Ένας συνάδελφός μας απέθανεν χωρίς γιατρό, από το κρύο και την πείνα. Η παράγκα που μέναμε ήτο τεράστια και κατάλληλη δια ψυγείων μήλων και άλλων φρούτων, όχι όμως και για να κατοικούν άνθρωποι. Μέσα σ' αυτό το χάος(;) με λίγα άχυρα για στρώμα και με μια κουβέρτα σχισμένη για σκέπασμα, γυμνοί από

ρούχα, χωρίς φωτιά τουρτουρίζαμε ως το πρωί χωρίς να κλείσουμε μάτι. Το εγερτήριο ήτο γενικώς για όλους, χωρίς καμιά εξαίρεση, άρρωστοι και γέροι έπρεπε να δουλέψουμε όλοι. Στην πιο μικρή αντίρρηση έπεφτε ξύλο αλύπητο μέχρι αίματος. Οι μέρες περνάν μαρτυρικές, άλλος συνάδελφος αρρώστησε με οξείς ρευματισμούς και αφού μάταια περίμενε έναν μήνα να τον πάνε σε κανένα νοσοκομείο για να γιατρευθεί, αναγκάστηκε να το σκάση από την παράγκα, και να κρυφθεί σ' ένα σπίτι όπου αργότερα βρήκε τον θάνατον, από το δολοφόνο χέρι μιας γερμανίδος, επειδή δεν ήθελε να συνδεθί μαζί της. Η απομάκρυνσις του συναδέλφου μας, ήταν για μας μια αρχή των άλλων μαρτυριών που ακολούθησαν. Ωσάν θεριά ανήμερα έπεσαν να μας κατασπαράξουν οι φασίσται βάχμαν (φύλακες). Μας έφεραν τώρα και άλλους βάχμαν, σκληρούς που μας κοιτάν με βλέμμα άγριο όπως το λιοντάρι, όταν ορμά να κατασπαράξει κάποιο ζώο. Η γνωστή μέθοδος του μαστιγίου άρχισε να εφαρμόζεται πια και η πόρτα έκλεισε για πάντα, για να μην βλέπουμε τον ήλιο και αναπνέουμε τον αέρα. Σαν τα ζώα μας οδηγούν από τας πέντε το πρωί ως τας επτά το βράδυ εις το σκοτεινόν τούνελ. Στο κεφάλι μας πέφτουν διαρκώς τα νερά, και όγκοι μεγάλοι από πέτρες και χώματα. Η ζωή μας κινδυνεύει, τα πόδια μας γυμνά χωρίς κάλτσες κολυμβούν στα νερά, το κρύο μας τσακίζει τα κόκκαλα. Ένας συνάδελφος παραπατεί από την κούραση και πέφτη από ύψος δεκαπέντε μέτρα, ένας άλλος, με μια πέτρα που σήκωνε στην αγκαλιά του ζαλισμένος παραπατεί και πέφτει από ύψος πέντε μέτρα, ευτυχώς έσπασε μόνον το πόδι του. Δουλειά ακατάπαυστος ακόμη και την κυριακήν, η παραγωγή δεν έπρεπε να σταματήσει, και το εργοστάσιο έπρεπε να μεγαλώνη διαρκώς. Η τροφή μας κατά το διάστημα αυτό χειροτέρευσε. Πώς μπορούσαμε να αντέξωμε σε τόσο σκληρήν δουλειά με τέτοιο φαγητό; Δυο κιλά ψωμί...

(από αυτό το σημείο δεν υπάρχει πρωτότυπο και συνεχίζω με μετάφραση του μεταφρασμένου στα γερμανικά κειμένου)

την εβδομάδα, 25 γραμμάρια μαργαρίνη και ένα μικρό κουτάλι μαρμελάδα. Στα πιάτα μας γεμάτα με ζεστό νερό ψάχναμε για καμιά μικρή πατάτα ή καρότο. Παίρναμε τις πατατόφλουδες που ήταν για πέταμα. Το φαΐ μας ήταν ίδιο κάθε μέρα. Η σκληρή δουλειά, το τρομακτικό κρύο, οι ψείρες και το άθλιο φαγητό μας έφεραν στο χείλος της απελπισίας. Ο αριθμός των αρρώστων μεγάλωνε, το μαστίγιο έπεφτε στα καταπονημένα μας κορμιά και μας ανάγκαζε να σηκωθούμε και με τα πόδια μας να τρέμουν να πάμε στη δουλειά. Με το πέραςμα της μέρας ξαπλώναμε μισοαναίσθητοι από τη δουλειά και τα χτυπήματα. Ένας άλλος συνάδελφος πέθανε από τις πολλές ψείρες. Όποιος δεν μπορούσε να κουνήσει τα πόδια του για να πάει στη δουλειά έμενε στην παράγκα οπου τον πρόφτανε ο πικρός θάνατος. Ρούχα για να πλύνουμε δεν είχαμε. Φύγαμε από την πατρίδα με ένα φανελάκι γιατί ήταν καλοκαίρι. Αλλά τώρα είχε έρθει ο χειμώνας. Πυκνό χιόνι, που εμείς δεν το ξέραμε το χιόνι, υπήρχε παντού. Το έντονο κρύο μας βασάνιζε, το φανελάκι μας γινόταν όλο και πιο λεπτό μέχρι που έμεινε ένα κουρέλι. Πως θα μπορούσε αυτό να ζεστάνει το κορμί μας; Η άθλια τροφή που παίρναμε δεν μπορούσε να αντικαταστήσει το αίμα που μας ρούφαγαν οι ψείρες. Ο γιατρός ερχόταν μια φορά το μήνα και μας παρατηρούσε από απόσταση δέκα μέτρων. Τα αδύνατα κορμιά μας τρέμανε. Μπορεί να σκεφτεί κανείς τι διάγνωση έκανε. Αποχή από το φαγητό για 24 ή 48 ώρες ήταν το φάρμακο για την υγεία μας. Μπορούσαμε να διαλέξουμε ή να πεθάνουμε από την πείνα αν μείνουμε στην παράγκα ή να πάμε στη δουλειά και να πεθάνουμε εκεί. Ένα μεσημέρι αποφασίσαμε να διαμαρτυρηθούμε και με δάκρυα να δείξουμε στους βασανιστές μας τα σημάδια από τις ψείρες και το κοκαλιάρικο κορμί μας. Αμέσως πήραμε την απάντηση που περιμέναμε να πάρουμε: «γρήγορα στη δουλειά σας!», για να μη μας δουν οι Γερμανοί εργάτες και τρομάξουν. Βρεθήκαμε σε μεγάλη απελπισία. Ο θάνατος όσο σκληρός κι αν είναι για τον άνθρωπο, για μας ήταν μια λύτρωση από τα βάσανά μας. Οι συνάδελφοί μας άρχισαν με τη σειρά να πεθαίνουν και έμεναν μαζί με μας τους μισοπεθαμένους. Τέσσερις ή πέντε μέρες περίμεναν μέχρι να γίνουν δυο-τρεις οι νεκροί, να τους τυλίξουμε σε χαρτί και μια γάζα, να τους βάλουμε σε ένα κιβώτιο και να τους θάψουμε. Τους πέταγαν σε ένα λάκκο έξω από το νεκροταφείο. Τα βάσανά μας συνεχίζονταν. Από το βάρος των σιδερων και των ξύλων δεν μπορούσαμε να σταθούμε στα πόδια μας. Τα πόδια μας δε μας υπάκουαν και ο φριχτός τύραννος με το μαστίγιο στο χέρι μας παρατηρούσε δίχως οίκτο και μας φόρτωνε ακόμα έναν σταυρό φτιαγμένο με σανίδες. Θα πίστευε κανείς ότι ανεβαίνουμε το δρόμο του Γολγοθά. Σε κάθε στραβοπάτημα αυτός χτυπούσε αλύπητα. Ένα τέτοιο χτύπημα πήρε τα λογικά ενός συναδέλφου, που αργότερα μια ένεση του χάρισε το θάνατο. Ίσως οι σοφοί Γερμανοί να έκαναν

ένα πείραμα για να τον σώσουν. Έναν άλλο συνάδελφό μας που έψαχνε να βρει ένα κομμάτι ψωμί σε ένα σπίτι τον ανακάλυψε ο φύλακός μας, τον σκότωσε σε ένα μονοπάτι στο δάσος και τον έθαψε σε ένα λάκκο. Προσπάθησαν να εξαφανίσουν τα σημάδια, αλλά κάποια μάτια τον είδαν. Ένας άλλος συνάδελφος που έσκυψε να σηκώσει δυο πατάτες για να κόψει την πείνα του εισέπραξε τόσες πολλές ξυλιές το ίδιο απόγευμα που έφτυνε αίμα. Τον πήγαν στο νοσοκομείο και από τότε δεν τον ξαναείδαμε. Έναν άλλο συνάδελφο που ήταν βαριά αρρώστος τον πήραν με το ζόρι στη δουλειά και έπεσε αναίσθητος στο δρόμο. Αμέσως τον κλότσησε ο τρομερός τύραννος και τον πέταξε στο νερό από όπου τον βγάλαμε εμείς, έτρεμε και δεν μπορούσε να ανασάνει. Τα βάσανά μας σίγουρα θα συνεχίζονταν και δε θα έμενε κανείς από εμάς να τα διηγηθεί αν δεν ερχόταν ο συμμαχικός στρατός με τη βοήθεια του θεού. Αμέσως έδωσε διαταγή με το πιστόλι στο χέρι ο φριχτός μας τύραννος να μαζευτούμε, ακόμα και ο συνάδελφος με το σπασμένο πόδι, και να τον ακολουθήσουμε, αν δε θέλαμε να έχουμε την τύχη των άλλων αρρώστων που θα τους σκότωνε επιτόπου. Έτσι ήμασταν αναγκασμένοι να τον βάλουμε σε ένα καρότσι και να ακολουθήσει τη δική μας τύχη. Εμείς δραπετεύσαμε μέσα στο δάσος...

(και συνεχίζω από το τέλος του πρωτότυπου που διασώζεται:)

Δραπέτες μακριά από τους τυράννους μας περιμέναμε την θυελλώδη προέλασι των συμμαχικών στρατευμάτων που μας έσωσαν και μας χάρισαν την ελευθερία.

Ο εκτελέσας το έργον Γεώργιος Πολίτης

Άουερμπαχ τη 21-4-1945

Οι μάρτυρες Μιχαήλ Ποτήρης, Ψωμιάδης Ευάγγελος»